

Міждисциплінарне дослідження

**НБ 5.0. МОНІТОРИНГ РЕКОМЕНДАЦІЙ
І РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕНЬ ІЗ ЦИКЛУ
«НЕВИДИМИЙ БАТАЛЬЙОН»,**
виконане в межах проєкту НАКО
«Просування ґендерної рівності в ЗСУ»

NAKO
ТІ УКРАЇНА · TI-DS

КОМАНДА ПРОЄКТУ:

- **Світлана Мусіяка**, керівниця напряму досліджень та вироблення політик ГО «Незалежна антикорупційна комісія» (НАКО)
- **Марина Лазаренко**, виконавча директорка ГО «Інститут ґендерних програм», операційна координаторка дослідження

ДОСЛІДНИЦЬКА КОМАНДА:

- **Ганна Гриценко**, незалежна ґендерна експертка
- **Анна Квіт**, випускниця кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА), незалежна ґендерна експертка
- **Тамара Марценюк**, к. соц. н., доцентка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА)
- **Марія Звягінцева**, керівниця аналітико-адвокаційного центру ГО «Юридична сотня»
- **Вікторія-Наталія Фацієвич і Алла Белошенко**, юристки-аналітикині ГО «Юридична сотня»

Текст за загальною редакцією **Тамари Марценюк**

Літературне редагування – **Мар'яна Добоні**

Верстка – **Ольга Гузенко**

Інформацію, подану в цьому звіті, перевірено станом на 1 травня 2023 року

*Цей документ було створено в рамках проекту,
який фінансується SDA Великобританії. Відповідальність
за зміст публікації несе Незалежна антикорупційна комісія.
Публікація не може вважатися такою, що відображає
позицію уряду Великої Британії.*

Supported by the Office of the
United Kingdom
Special Defence Advisor:
Ukraine

ЗМІСТ

Список скорочень	5
Вступ	6
Методологія	9
Розділ 1. Становище жінок і гендерна рівність у військовій сфері: вісім років після «Невидимого батальйону»	11
1.1. Гендерна статистика щодо військової сфери України (вторинний аналіз результатів офіційних запитів)	11
1.2. Динаміка громадської думки щодо рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у військовій сфері	13
1.3. Виконання міжнародних зобов'язань України та національних стратегій, які стосуються гендерної рівності, у військовій сфері	19
1.4. Результати експертних інтерв'ю	27
1.5. Резюме виконання результатів дослідження «Невидимий батальйон» (2015)	30
Розділ 2. Становище ветеранок в українському суспільстві: п'ять років після «Невидимого батальйону 2.0»	33
2.1. Статистична інформація про учасниць бойових дій АТО/ООС	33
2.2. Стан виконання рекомендацій щодо вдосконалення законодавства про реінтеграцію ветеранок у цивільне життя	37
2.3. Результати експертних інтерв'ю	42
2.4. Репрезентація військовослужбовиць і ветеранок у медіа та кіно	45
2.5. Резюме виконання рекомендацій дослідження «Невидимий батальйон 2.0» (2018–2019)	49
Розділ 3. Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні: два роки після «Невидимого батальйону 3.0»	53
3.1. Статистична інформація про випадки сексуальних домагань на військовій службі	53
3.2. Освіта й просвіта щодо протидії сексуальному насильству	56
3.3. Актуальні проблеми протидії гендерному насильству у військовій сфері	57
3.4. Результати експертних інтерв'ю	64
3.5. Резюме виконання рекомендацій дослідження «Невидимий батальйон 3.0» (2021)	68
Висновки	73
Рекомендації	75
Список використаних джерел	78
Додатки	86
Додаток А. Запитання до експерток й експертів	86
Додаток Б. Перелік експерток й експертів, опитаних для дослідження	88

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АТО	Антитерористична операція
ВВНЗ	вищий військовий навчальний заклад
ВОС	військово-облікова спеціальність
ГО	громадська організація
ГЗН	ґендерно-зумовлене насильство
ЗСУ	Збройні Сили України
ККУ	Кримінальний кодекс України
КМІС	Київський міжнародний інститут соціології
ЛГБТК	лесбійки, геї, бісексуальні люди, трансґендерні люди, квір-люди
МОУ	Міністерство оборони України
НАТО	Організація Північноатлантичного договору (Північноатлантичний альянс)
НПД	Національний план дій
ОБСЕ	Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ООС	Операція об'єднаних сил
СНПК	сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом
CEDAW	Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок

ВСТУП

Анна Квіт

Питання гендерної рівності в секторі оборони України набуло актуальності після початку війни на сході країни. За дев'ять років кількість військовослужбовиць у лавах Збройних Сил України (далі – ЗСУ) зросла майже вдвічі й наразі перевищує кількість жінок в одних з найбільших армій Європи – Великої Британії¹, Італії² і, за останніми даними, Франції³. Також посилюється увага до питання прав і можливостей жінок на військовій службі й ветеранок в Україні.

Військові жінки стали більш видимими і визнаними. Головнокомандувач ЗСУ⁴ та Президент України⁵ публічно визнають внесок українських жінок, зокрема військовослужбовиць, у захист країни, а національний День захисників офіційно перейменовано в День захисників і захисниць України⁶. Жінки ЗСУ тепер часті героїні сюжетів українських^{7,8}, і міжнародних медіа^{9,10}. Про них знімають документальні й художні фільми, наприклад «Невидимий батальйон¹¹», «Явних проявів немає¹²», «Бачення метелика¹³». Вони виступають у штаб-квартирі Організації Об'єднаних

¹ Representation of women in the Armed Forces // House of Commons Library, December 15, 2021: <https://commonslibrary.parliament.uk/representation-of-women-in-the-armed-forces/>

² Total number of female military personnel in Italy in 2017, by defense force // Statista, February 24, 2021: <https://www.statista.com/statistics/761265/number-of-female-military-personnel-in-italy-by-defense-force/>

³ Defence key figures – 2022 // French Ministry for the Armed Forces: <https://www.defense.gouv.fr/sites/default/files/ministere-armees/Chiffres%20cl%C3%A9s%20de%20la%20D%C3%A9fense%202021%20UK%20%28pdf%20version%20anglaise%29.pdf>

⁴ «ЗСУ долають стереотипи» – Залужний про роль жінок в українській армії // Суспільне Новини, 4 жовтня 2022: <https://susplne.media/288615-zsu-dolaut-stereotipi-zaluznij-pro-rol-zinok-v-ukrainskij-armii/>

⁵ Українська армія є однією з тих, де служить найбільше жінок – Президент // АрміяІнформ, 9 вересня 2022: <https://armyinform.com.ua/2022/09/09/ukrayinska-armiya-ye-odniyeyu-z-tyh-de-sluzhyt-najbilshe-zhinok-prezydent/>

⁶ Закон України «Про внесення зміни до статті 73 Кодексу законів про працю України» від 14 липня 2021 року № 1643-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1643-20#Text>

⁷ Як українські жінки боронять нашу країну та рятують життя на передовій. 12 вражаючих історій // Elle, 6 грудня 2022: <https://elle.ua/ludi/novosty/yak-ukrainski-zhinki-viyskovi-boronyat-nashu-krainu-ta-ryatuyut-zhittya-na-peredoviy-10-vrazhayuchih-istoriy/>

⁸ Не екзотика, але й не норма. Як жінки завойовують своє місце в українській армії // BBC News Україна, 13 листопада 2022: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63559446>

⁹ Women At War: Ukraine's Female Soldiers Dream Of Freedom, Fight For Survival // Radio Free Europe Radio Liberty, January 26, 2023: <https://www.rferl.org/a/ukraine-war-women-soldiers-female-freedom-survival/32240805.html>

¹⁰ War Brings Ukraine's Women New Roles and New Dangers // New York Times, August 31, 2022: <https://www.nytimes.com/2022/08/27/world/europe/ukraine-war-women.html>

¹¹ Невидимий батальйон, фільм, 2017, реж. І. Цілик, С. Ліщинська, А. Горлова: <https://invisiblebattalion.org/mediahub/#films>

¹² Явних проявів немає, фільм, 2018, реж. А. Горлова: <https://takflix.com/films/no-obvious-signs>

¹³ Український фільм «Бачення метелика» вийде в кіно навесні // Суспільне Культура, 13 лютого 2023: <https://susplne.media/383993-ukrainskij-film-bacenna-metelika-vijde-v-kino-navesni/>

Націй (далі – ООН)^{14,15} і в Конгресі США¹⁶. Ветеранки створюють власні громадські об'єднання й захищають права ветеранок і військовослужбовиць¹⁷.

Уряд України демонструє політичну волю до забезпечення прав жінок у військовій сфері, затверджуючи вже другий Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» та інтегруючи питання ґендерної рівності в національні програми щодо адаптації сектору безпеки і оборони України до норм і принципів Організації Північноатлантичного договору (далі – НАТО) тощо. Після повномасштабного вторгнення росії на територію України більше уваги стало приділятися й питанню протидії сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом (далі – СНПК), до якого вразливі всі категорії населення, зокрема військовослужбовиці і військовослужбовці.

Попри збільшення видимості і визнання ролі жінок у ЗСУ й готовність змінювати законодавство відповідно до їхніх потреб, залишається питання, чи все це втілюється в реальному житті та як саме. Дослідження ставить за мету проаналізувати зміни в

ґендерній політиці та її реалізації у військовій сфері в Україні, які відбулися від початку війни росії проти України – з 2014 й до 2023 року. А саме – визначити, як змінилася репрезентація та роль жінок у військовій сфері в Україні, які зміни відбулися на законодавчому рівні, на рівні реалізацій законів і політик, а також на рівні сприйняття питань ґендерної рівності і прав жінок у військовій сфері в Україні.

Дослідницька команда проєкту «Невидимий батальйон» провела три емпіричні дослідження про права жінок у військовій сфері України: «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО¹⁸» (2015), «Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя¹⁹» (2018–2019) і «Невидимий батальйон 3.0. Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні²⁰» (2020–2021). Кожне дослідження містить висновки та рекомендації щодо необхідних змін на законодавчому рівні та їх реалізації для того, щоб захистити права й забезпечити потреби військовослужбовиць і ветеранок в Україні. Це дослідження – логічне продовження попередніх напрацювань. Ми розглядаємо, які з рекомендованих змін були втіле-

¹⁴ Чому ви вбиваєте наших людей? – українські жінки-військові різко поспілкувались з представником Росії в ООН // Голос Америки, 10 травня 2018: <https://ukrainian.voanews.com/a/un-ukraine-propaganda-/4388043.html>

¹⁵ VETERANKA на 67-ій сесії комісії ООН зі становища жінок // Жіночий ветеранський рух, 6 березня 2023: https://www.uwvm.org.ua/?p=5633&fbclid=IwAR1avPisqmJVAAWTmPMG-jvayJ_IGNtEQ80yhzs9nrxr44n8Y6-W9Ku71SYo

¹⁶ Яна Зінкевич у Конгресі США розповіла про виклики українських ветеранів. Відео // Голос Америки, 11 березня 2020: <https://ukrainian.voanews.com/a/yana-zinkevych/5325031.html>

¹⁷ ГО «Жіночий ветеранський рух»: <https://www.uwvm.org.ua/>

¹⁸ Марценюк Т., Гриценко Г., Квіт А., Берлінська М. «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО (соціологічне дослідження) / за ред. Т. Марценюк. К. : Український жіночий фонд, 2015. 89 с.

¹⁹ Марценюк Т., Гриценко Г., Квіт А., Василенко Л., Звягінцева М. «Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя (соціологічне дослідження) / за заг. ред. Т. Марценюк. К. : ООН Жінки, 2019. 216 с.

²⁰ Невидимий батальйон 3.0. Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні (соціологічне дослідження) / текст та заг. ред. Тамари Марценюк; Інститут ґендерних програм. Київ : б. в., 2021: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/f7fdf340-01af-42a0-9395-72b6d87e3cc2>

ні, які додаткові зміни відбулися, а також рекомендації та зобов'язання, які й далі потребують врахування на рівні законодавства та його реалізації.

В умовах повномасштабної війни аналіз реалізації політик ґендерної рівності у військовій сфері України суттєво ускладнений питаннями безпеки та доступності даних і респондентів. Тому ми особливо вдячні Інні Волосевич, Тетяні Костюченко,

Костянтину Горяйнову, Ельвірі Усеїновій; партнерським організаціям та ініціативам, які працюють з тематикою захисту прав військовослужбовиць і військовослужбовців та ветеранок і ветеранів, а також усім респонденткам і респондентам за участь у дослідженні, а розпорядникам даних – за надану статистику й відповіді на інформаційні запити. Наостанок дуже вдячні ЗСУ за можливість працювати над цим дослідженням.

МЕТОДОЛОГІЯ

Тамара Марценюк

Дослідження проводилося з грудня 2022 року по березень 2023 року і складається з двох частин – кабінетної та польової (емпіричної).

Мета дослідження – за допомогою моніторингу з'ясувати успіхи та виклики рекомендацій і результатів досліджень із циклу «Невидимий батальйон». Зокре-

ма, ідеться про такі три дослідження, як «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО» (2015), «Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя» (2019), «Невидимий батальйон 3.0. Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні» (2021).

У дослідженні **розглянуті такі теми:**

- 1) становище жінок і ґендерна рівність у військовій сфері;
- 2) становище ветеранок в українському суспільстві;
- 3) сексуальні домагання у військовій сфері в Україні.

Кожна частина дослідження має кабінетну (desk study) та емпіричну складову (польову частину роботи).

Кабінетна частина – є міждисциплінарною, містить юридичну й соціологічну складові. **Юридичну частину роботи**, що передбачала

огляд нормативно-правової бази й стану

виконання рекомендацій з попередніх досліджень циклу «Невидимий батальйон», виконували експертки ГО «Всеукраїнська правозахисна організація «Юридична сотня». Задля покращення доступу жінок до військової сфери в українському суспільстві сформульовані нові рекомендації, актуальні станом на початок 2023 року.

Соціологічна складова кабінетної частини дослідження була покликана виявити стан залученості жінок до військової сфери в Україні. Тому вона передбачала вторинний аналіз статистичної інформації, отриманої з відкритих джерел, а також у відповідь на офіційні запити від Міністерства оборони України (далі – МОУ), Міністерства у справах ветеранів України, ГО «Юридична сотня», Асоціації жінок-юристок України «ЮрФем», «Ла Страда – Україна».

Емпірична частина дослідження проведена з використанням кількісних і якісних соціологічних методів. Завдання кількісної складової – з'ясувати динаміку громадської думки про ґендерну рівність у ЗСУ та інших військових формуваннях за останні 4,5 роки російсько-української війни. Дані 2018 року – це результати репрезентативного опитування громадської думки, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (далі – КМІС) з 8 до 23 вересня 2018 року. Воно охопило 109 населених пунктів у всіх областях України, окрім Автономної Республіки Крим. У Донецькій і Луганській областях опитування проводилося тільки на територіях, контрольованих Україною. У результаті польового етапу було зібрано 2 026 анкет, серед яких 915 – від чоловіків і 1 111 – від жінок. Під час дослі-

дження вивчалися думки дорослих жителів України (віком від 18 років).

У 2023 році повторне опитування громадської думки провела дослідницька агенція «Info Sapiens» з 11 січня по 23 січня. Воно відбувалося методом CATI (computer-assisted telephone interviews – телефонні інтерв'ю з використанням комп'ютера) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів. Вибірка – 1 000 інтерв'ю, репрезентативна населенню України віком від 16 років за статтю, віком, регіоном, розміром населеного пункту. Географія опитування – Україна, за винятком Автономної Республіки Крим та м. Севастополь, Луганської області, а також окремих тимчасово окупованих територій Донецької, Херсонської, Запорізької, Миколаївської, Харківської областей, де немає зв'язку. Оскільки опитування проводилося за мобільними телефонними номерами, у вибірку не потрапили ті, у кого немає мобільного телефону (за оцінкою «Info Sapiens», не менше ніж 96 % до-

рослого населення країни мають мобільні номери).

Щоб зрозуміти успіхи та виклики становища жінок і гендерної рівності у військовій сфері України, виокремити ідеї забезпечення рівних прав і можливостей як доцільні для розширення доступу жі-

нок до військової сфери України, були проведені **експертні інтерв'ю**. Загалом проінтерв'ювано 17 експерток й експертів серед представни-

ків влади та громадянського суспільства, а також медійників. Критерієм відбору для більшості з них був досвід роботи з темою безпеки і оборони – не менше ніж п'ять років. Експерткам й експертам було запропоновано дати відповіді на запитання із зазначенням імені та посади в тексті дослідження або анонімно. Повний перелік питань міститься в *Додатку А*. Список експерток й експертів подано в *Додатку Б*.

РОЗДІЛ 1. СТАНОВИЩЕ ЖІНОК І ҐЕНДЕРНА РІВНІСТЬ У ВІЙСЬКОВІЙ СФЕРІ: ВІСІМ РОКІВ ПІСЛЯ «НЕВИДИМОГО БАТАЛЬЙОНУ»

Тамара Марценюк

1.1. Ґендерна статистика щодо військової сфери України (вторинний аналіз результатів офіційних запитів)

Ґендерна статистика важлива для розуміння ситуації з вертикальною і горизонтальною сегрегацією у військовій сфері як ринку праці. У попередніх дослідженнях, особливо в «Невидимому батальйоні»: становище жінок, які воюють в АТО» (2015), ми зазначали про ґендерну сегрегацію в ЗСУ. Зокрема, ішлося про наявність горизонтальної ґендерної сегрегації (так званих традиційно «жіночих» – небойових і традиційно «чоловічих» – радше бойових військово-облікових спеціальностей (далі – ВОС) і вертикальної сегрегації (або явища «скляної стелі», коли що вище військове звання, то менше жінок, тобто мається на увазі брак жінок на рівні ухвалення рішень). Однак, як у 2015, так і у 2023 році ми стикнулися з тією ж проблемою – браком доступної статистичної інформації, причому сегрегованої за статтю, про залученість жінок і чоловіків до військової сфери. Однак спробуємо зробити певні висновки про динаміку цього явища на основі наявної інформації – як результатів офіційних запитів, так і даних з відкритих джерел.

У січні 2023 року ми надіслали в МОУ запит на статистичну інформацію про кількість і частку жінок серед осіб, які служать у ЗСУ, з деталізацією за роками російсько-української війни, військами, регіонами; призначених на посади з урахуванням ВОС; призваних (зарахованих) на строкову військову службу, у тому числі за контрактом; кількість жінок та їх частку від загальної кількості серед таких військових звань: офіцерський склад (вищий, старший, молодший), сержантський і старшинський склад, рядовий склад; серед загиблих і які були представлені до нагород тощо. Більшість інформації виявилася службовою, яку МОУ не може поширювати.

У січні 2023 року радниця з ґендерних питань командувача Сухопутних військ Оксана Григор'єва оприлюднила дані про те, що

«на передовій воює близько 5 000 жінок... Нині служить 60 тисяч українських жінок, зокрема 40 тисяч у Збройних Силах України. До 24 лютого в українській армії кількість жінок складала 16–17 %. Після того, як відбулася мобілізація переважно чоловіків, а жінки йшли добровольцями, відсоток жінок від загальної кількості армії зменшився. Наразі це 8 %. Водночас у порівнянні з іншими країнами ми можемо наби-

рати у військо до 20 % жінок, тож ми маємо гендерну рівність у війську»²¹.

Як бачимо з Таблиці 1.1, згідно з даними МОУ, за дев'ять років російсько-української війни чисельність жінок на військовій службі в ЗСУ зросла майже вдвічі – від 16 до 31 тисячі. Причому в понад

три рази збільшилася кількість офіцеров – від 1 633 у 2013 до 5 112 у 2022 році. Майже утричі зросла кількість сержанток – від 4 784 у 2013 до 13 747 у 2022 році. Отже, поступово долається явище вертикальної гендерної сегрегації у військовій сфері, адже більше жінок посідають вищі військові звання.

Таблиця 1.1. Кількість жінок на військовій службі в ЗСУ, за роками

Рік	Офіцерки	Сержантки	Солдатки	Усього
2013	1 633	4 784	9 797	16 214
2014	1 633	4 784	9 797	16 214
2015	1 582	3 898	8 490	13 970
2016	2 204	3 946	10 405	16 555
2017	2 553	4 434	12 599	19 586
2018	3 068	5 316	15 703	24 087
2019	3 574	6 125	16 004	25 703
2020	4 244	6 973	17 438	28 655
2021	4 810	6 112	19 673	30 595
2022	5 112	13 747	12 402	31 261

Джерело: Дані МОУ на запит на інформацію від 16 січня 2023 року.

24 серпня 2021 року Президент України присвоїв військове звання бригадної генералки медичної служби полковниці медичної служби Тетяні Остащенко – командувачці Медичних сил ЗСУ²². Уперше в історії України представниця саме ЗСУ отримала генеральське звання²³. Першою українкою, яка отримала звання генерал-майорки медичної служби, стала начальниця Військово-медичного управління Служби безпеки України Людмила Шугалей. Другою генеральське звання

Служби безпеки України отримала Юлія Лапутіна – міністерка у справах ветеранів України.

Підсумовуючи, зазначимо, що хоча питання горизонтальної і вертикальної сегрегації в ЗСУ залишається актуальним, але ситуація поступово покращується. Зокрема, жінки за останні роки змогли подолати явище «скляної стелі» та отримати статусні позиції, а також офіційно зайняти низку бойових ВОС.

²¹ На передовій воює близько 5000 жінок – радниця командувача Сухопутних військ ЗСУ // Українське радіо, 16 січня 2023: http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=100505&fbclid=IwARITSZPePUGbUoJIGdKxx_-VOru4Z4-CorXKuymjrjYHCb6CNiy5QE9ztWc

²² Указ Президента України «Про присвоєння військового звання» від 24 серпня 2021 року № 427/2021: <https://www.president.gov.ua/documents/4272021-39965>

²³ Тетяна Остащенко – перша генералка української армії // Повага: кампанія проти сексизму, 25 серпня 2021: <https://povaha.org.ua/tetyana-ostashhenko-persha-generalka-ukrayinskoyi-armiyi/>

Тамара Марценюк

1.2. Динаміка громадської думки щодо рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у військовій сфері

Для розуміння ставлення українського суспільства до залучення жінок у сектор безпеки і оборони й питань рівних прав і можливостей важливо постійно моніторити громадську думку. У цьому дослідженні ми вирішили з'ясувати динаміку ставлення до цього питання за останні п'ять років війни.

У межах соціологічного дослідження «“Невидимий батальйон 2.0”: повернення ветеранок до мирного життя» (2019)²⁴, яке виконувалося ГО «Інститут ґендерних програм» за підтримки ООН Жінки, у вересні 2018 року було проведене репрезентативне для України опитування громадської думки. Його результати продемонстрували, що українське суспільство підтримує ідею рівних прав і можливостей у ЗСУ.

Важливо зазначити, що запитання були сформульовані нестереотипно, радше з позиції ґендерної рівності. Наприклад, респонденти згідно зі шкалою згоди / незгоди мали оцінити такі твердження:

- жінкам мають бути надані рівні можливості із чоловіками працювати в ЗСУ та інших військових формуваннях;
- жінкам мають бути надані рівні можливості із чоловіками здобувати військову освіту;

- армія повинна бути професійною сферою, де і жінки, і чоловіки на добровільній основі (за власним бажанням) можуть реалізовувати свій потенціал.

Такі формулювання дозволяють відійти від практики вимірювання ґендерних стереотипів через використання стереотипних суджень²⁵. Також це можливість поширювати в публічному дискурсі егалітарні ідеї забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків.

На початку 2023 року, щоб оцінити динаміку ставлення до питань ґендерної рівності в ЗСУ, ми повторно поставили ці три запитання. Польовий етап у січні 2023 року проводила дослідницька агенція «Info Sapiens». Опитування відбувалося на різних вибірках населення, репрезентативних для України (окрім непідконтрольних територій). Часова різниця – 4,5 роки, причому друге опитування проходило майже через рік після повномасштабного вторгнення. Було важливо й доцільно дізнатися, чи змінилося ставлення українського суспільства до ідей ґендерної рівності у військовій сфері.

Якщо у 2018 році більше ніж половина опитаних погоджувалася з тим, що жінкам в Україні мають бути надані рівні можливості із чоловіками працювати в ЗСУ та інших військових формуваннях, то у 2023 році ця думка стала значно популярнішою (див. *Таблицю 1.2*). Фактично майже через рік після повномасштабного вторгнення половина респондентів повністю погодилася із цим твердженням. Тобто повна підтримка рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків працювати в ЗСУ та ін-

²⁴ Марценюк Т., Гриценко Г., Квіт А., Василенко Л., Звягінцева М. «Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя (соціологічне дослідження) / за заг. ред. Т. Марценюк. К. : ООН Жінки, 2019. С. 144–149.

²⁵ Марценюк Т. Ґендерна рівність та недискримінація на практиці. Київ : Комора, 2021.

ших військових формуваннях за останні 4,5 роки війни зросла вдвічі.

Як видно з Таблиці 1.2, у 2018 році трохи більше ніж третина українців не погоджувалася із цим твердженням, а 15 % було складно відповісти. Ситуація суттєво змінилася у 2023 році – удвічі менше респондентів (6 % проти 12 %) повністю не

погоджуються з тим, що жінкам мають бути надані рівні можливості із чоловіками працювати в ЗСУ та інших військових формуваннях. Більш ніж удвічі зменшилася за 4,5 роки частка тих, хто радше не погоджується. У січні 2023 році лише близько 2 % українців не визначилися з відповіддю на це питання.

Таблиця 1.2. Жінкам мають бути надані рівні можливості із чоловіками працювати в ЗСУ та інших військових формуваннях. Скажіть, будь ласка, ви погоджуєтесь чи не погоджуєтесь з такими твердженнями

Варіанти відповідей	КМІС, N=2026, вересень 2018, %	Info Sapiens, N=1000, січень 2023, %
Повністю погоджуюся	24,0	50,1
Радше погоджуюся, ніж не погоджуюся	29,3	33,8
Радше не погоджуюся, ніж погоджуюся	18,9	8,4
Повністю не погоджуюся	12,2	5,8
Складно сказати	14,3	1,6
Відмовилися відповідати	1,4	0,4
Разом	100	100

Якщо ретельніше проаналізувати дані січня 2023 року (Таблиця 1.3), то бачимо, що ідею ґендерної рівності в ЗСУ підтримують однаковою мірою як чоловіки, так і жінки – майже 85 %. Не погоджуються з твердженням про те, що жінкам мають бути надані рівні можливості із чоловіками працювати в ЗСУ та інших військових формуваннях, усього близько 15 %.

Отже, можемо зробити висновок, що в ситуації реальної воєнної загрози й повномасштабного вторгнення підтримка егалітарних ідей про залучення жінок у ЗСУ суттєво зростає. Такий результат очевидний, адже всі людські ресурси незалежно від статі вважаються доцільними для участі у воєнних діях.

Таблиця 1.3. Ставлення залежно від статі до твердження про те, що жінкам мають бути надані рівні можливості із чоловіками працювати в ЗСУ та інших військових формуваннях (Info Sapiens, N=1000, січень 2023)

Варіанти відповідей	Чоловіки, %	Жінки, %	Загалом, %
Згода	84,2	83,6	83,9
Незгода	13,1	15,1	14,1
Складно сказати	2,5	0,9	1,6
Відмовилися відповідати	0,2	0,5	0,4
Разом	100	100	100

Подібним чином суттєво зросла підтримка твердження про те, що армія повинна бути професійною сферою, де і жінки, і чоловіки на добровільній основі (за власним бажанням) можуть реалізовувати свій потенціал (див. *Таблицю 1.4*). Якщо у 2018 році повністю погоджувалися з такою

думкою тільки 33 %, то у 2023 – у 2,5 рази більше (78 %). Фактично через рік після повномасштабного вторгнення ми маємо майже однакову велику підтримку на рівні українського суспільства ідеї професійної армії із залученням як чоловіків, так і жінок.

Таблиця 1.4. Ставлення до твердження, що армія повинна бути професійною сферою, де і жінки, і чоловіки на добровільній основі (за власним бажанням) можуть реалізувати свій потенціал

Варіанти відповідей	КМІС, N=2026, вересень 2018, %	Info Sapiens, N=1000, січень 2023, %
Повністю погоджуюся	32,9	78,0
Радше погоджуюся, ніж не погоджуюся	36,2	17,1
Радше не погоджуюся, ніж погоджуюся	9,6	2,2
Повністю не погоджуюся	6,8	1,6
Складно сказати	13,1	0,7
Відмовилися відповідати	1,4	0,3
Разом	100	100

Причому, як видно з *Таблиці 1.5*, у січні 2023 року жінки й чоловіки однаковою мірою підтримували твердження про те, що армія повинна бути професійною сферою,

де і жінки, і чоловіки на добровільній основі (за власним бажанням) можуть реалізувати свій потенціал.

Таблиця 1.5. Ставлення залежно від статі до твердження, що армія повинна бути професійною сферою, де і жінки, і чоловіки на добровільній основі (за власним бажанням) можуть реалізувати свій потенціал (Info Sapiens, N=1000, січень 2023)

Варіанти відповідей	Чоловіки, %	Жінки, %	Загалом, %
Згода	94,7	95,5	95,2
Незгода	3,9	3,7	3,8
Складно сказати	1,0	0,5	0,7
Відмовилися відповідати	0,3	0,3	0,3
Разом	100	100	100

Важливе і питання про варіант армії, який слід запровадити в Україні (див. *Таблицю 1.6*). Незалежно від року опитування найпопулярніша відповідь – призов і чоловіків, і жінок лише на добровільній основі (за контрактом). Більше ніж 60 % українців обрали її як у 2018, так і 2023 році. Менше ніж п'ята частина опитаних схильна підтримувати призов до армії лише чоловіків. Причому у 2023 році частка прихильників такої думки зменшилася із 17 % у 2018 році до 12 %. Так само непопулярна відповідь про призов усіх чоловіків і лише деяких жінок. У 2023 році її обрали майже 13 % українців. Найменш популярний варіант за обидва періоди – призов усіх чоловіків і всіх жінок. У 2018 році його підтримали лише 1,6 % українців. У 2023 році таких стало трішки більше – 3,3 %.

Як видно з *Таблиці 1.6*, у 2023 році близько 40 респондентів (4 % опитаних) обрали відповідь «Інше». У відповіді вони описували власне бачення збройних сил:

«має бути професійна армія»; «у мирний час контракт, у воєнний – мобілізація придатних спеціальностей»; «призов і чоловіків, і жінок лише за контрактом на добровільній основі, АЛЕ у надзвичайному стані призов ВСІХ чоловіків».

Декілька разів траплялася відповідь «тільки чоловіків за контрактом» і «нікого». Були такі ідеї, як «чоловіки і жінки мають жити вдома і ходити на службу як на роботу»; «хто може, усі повинні»; «чоловіки та жінки з досвідом по бажанню, по здоров'ю»; «призов усіх чоловіків і жінок, у кого діти старші 18 років» тощо.

Таблиця 1.6. На ваш погляд, який варіант армії варто впроваджувати в Україні?

Варіанти відповідей	КМІС, N=2026, вересень 2018, %	Info Sapiens, N=1000, січень 2023, %
Призов і чоловіків, і жінок лише на добровільній основі (за контрактом)	62,0	65,9
Призов усіх чоловіків і лише деяких жінок	10,6	12,8
Призов лише чоловіків	17,0	12,0
Призов усіх чоловіків і всіх жінок	1,6	3,3
Інше	0,4	4,0
Складно сказати	7,3	1,9
Відмовилися відповідати	1,1	0,1
Разом	100	100

Ставлення жінок і чоловіків до доцільного варіанту армії трохи відрізняється (див. Таблицю 1.7). Зокрема, у січні 2023 року жінки частіше, ніж чоловіки (69,4 % проти 61,8 %), обирали призов і чоловіків, і жінок лише на добровільній основі (за контрактом). Натомість чоловіки більше

схильні обирати призов лише чоловіків (15,0 % проти 9,6 %). Тобто жінки трохи більш егалітарні, ніж чоловіки, у поглядах на армію, що свідчить і про вплив змін, які відбуваються в секторі безпеки і оборони в Україні протягом дев'яти років війни.

Таблиця 1.7. На ваш погляд, який варіант армії варто впроваджувати в Україні? Розподіл відповідей за статтю (Info Sapiens, N=1000, січень 2023)

Варіанти відповідей	Чоловіки, %	Жінки, %	Загалом, %
Призов і чоловіків, і жінок лише на добровільній основі (за контрактом)	61,8	69,4	65,9
Призов усіх чоловіків і лише деяких жінок	13,6	12,1	12,8
Призов лише чоловіків	15,0	9,6	12,0
Призов усіх чоловіків і всіх жінок	3,1	3,4	3,3
Інше	4,3	3,7	4,0
Складно сказати	2,3	1,6	1,9
Відмовилися відповідати	0,0	0,1	0,1
Разом	100	100	100

Наостанок варто ознайомитися з результатами опитування громадської думки щодо готовності українців (як чоловіків, так і жінок) чинити збройний опір, щоб зупинити російську окупацію України²⁶ (див. Таблицю 1.8). Загалом більшість українців (як чоловіків, так і жінок) готові це робити. Якщо об'єднати варіанти відповідей «повністю готові» та «скоріше готові», то 70,2

% готові чинити збройний опір, щоб зупинити російську окупацію України. Звісно ж, чоловіки частіше обрали ці варіанти. 77,4 % чоловіків і 64,3 % жінок готові чинити збройний опір, тобто це переважна частина українських чоловіків і українських жінок. Бачимо, що 2,3 % населення вже чинить опір, згідно з результатами цього опитування.

Таблиця 1.8. Чи ви особисто готові або не готові чинити збройний опір, щоб зупинити російську окупацію України? (Info Sapiens, N=1000, січень 2023)

Варіант відповіді	Чоловіки, %	Жінки, %	Разом, %
Повністю готовий / готова	44,32	29,59	36,26
Скоріше готовий / готова	33,09	34,70	33,97
Скоріше не готовий / не готова	8,55	16,58	12,95
Повністю не готовий / не готова	7,23	13,45	10,64
Я вже чиню опір	5,00	0,12	2,33
Не знаю / складно сказати	1,82	5,54	3,86
Загалом	100	100	100
Разом	100	100	100

Джерело: Дані, надані Інною Волосевич, «Info Sapiens».

Якщо підсумувати результати опитування громадської думки, то побачимо, що егалітарні тенденції до рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у військовій сфері після вторгнення посилилися. Окрім того, у 2023 році в ситуації війни залишається

найбільш популярним варіант професійної контрактної армії з призовом чоловіків і жінок на добровільній основі. Водночас маємо готовність українського суспільства до збройного опору ворогу.

²⁶ Волосевич І. Зміни в українському суспільстві за рік повномасштабної війни // Info Sapiens, 23 лютого 2023: <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=259>

Анна Квіт, Марія Звягінцева,
Алла Белошенко,
Вікторія-Наталія Фацієвич

1.3. Виконання міжнародних зобов'язань України та національних стратегій, які стосуються ґендерної рівності, у військовій сфері

Зобов'язання – це обов'язок вчинити певну дію або утриматися від неї. На рівні держав так само: міжнародні зобов'язання держав – це добровільно взяті ними обов'язки з виконання норм, що містяться в міжнародних договорах, з метою формування міжнародного правового порядку²⁷.

Україна підписала та ратифікувала близько тридцяти основних міжнародних документів у сфері забезпечення ґендерної рівності та запобігання насильству щодо жінок²⁸. Після початку війни росії проти України у 2014 році в Україні актуалізувалося питання захисту прав жінок в умовах конфлікту. Уряд держави визнає права жінок одним з пріоритетів, ухвалюючи закони, національні програми й плани дій, покликані поси-

лити захист жінок під час війни і в період післявоєнного відновлення.

У червні 2022 року в Україні була ратифікована **Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція)** – перший міжнародний юридично обов'язковий акт, що стосується саме насильства щодо жінок. Це комплексний документ, який охоплює низку заходів із запобігання та протидії насильству і захисту постраждалих від нього.

Варто зазначити, що Україна ратифікувала конвенцію із заявами²⁹ та застереженнями³⁰. Заявлено, що Україна не розглядає положення, які зобов'язують вносити зміни до Конституції, Сімейного кодексу України та інших законів щодо інститутів шлюбу, сім'ї, усиновлення та права батьків виховувати дітей. У застереженнях згадано про невиплату державою компенсацій постраждалим від насильства до узгодження національного законодавства з конвенцією.

Країни, які ратифікують конвенцію, мають криміналізувати:

- психологічне насильство;

²⁷ Абдалказим М. А. Міжнародні зобов'язання держави та їх роль у взаємовідносинах національного права держави з міжнародним правом // Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Право. Вип. 5. 2013.

²⁸ Міжнародні зобов'язання України у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків // Україна до НАТО: <https://ukrainetonato.com.ua/henderna-polityka/mizhнародni-zobov-iazannia-ukrainy-u-sferi-zabezpechennia-rivnykh-prav-ta-mozhlyvostey-zhinok-i-cholovikiv/#:~:text=%D0%9F%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%BC%20%D1%96%D0%B7%20%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D1%96%D0%BD%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%96%D0%B2,%D0%B4%D0%BB%D1%8F%20%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%2C%20%D1%8F%D0%BA%D1%96%20%D1%97%D1%97%20%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B8>

²⁹ Заява в міжнародних договорах – тлумачення державою положень міжнародного договору, з яких для неї не випливають правові наслідки.

³⁰ Застереження в міжнародних договорах – заява держави щодо вилучення або заміни дій положень міжнародного договору (застереження має передбачатися самим договором і зазвичай воно є обмеженим). Наприклад, така можливість передбачена самою Стамбульською конвенцією (стаття 78), але щодо певного переліку норм.

- переслідування (сталкінг);
- фізичне насильство;
- сексуальне насильство (включно зі зґвалтуванням, що передбачає різні види сексуальних активностей з особою без її згоди);
- примусовий шлюб;
- жіноче обрізання;
- примусовий аборт;
- примусову стерилізацію.

До ратифікації Стамбульської конвенції в Україні впродовж 2017–2018 років Кримінальний кодекс України (далі – ККУ) було посилено статтями про насильство. Зокрема, у ККУ з'явилася стаття 126-1 «Домашнє насильство» (умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах), стаття 151-2 «Примушування до шлюбу», стаття 134 «Незаконне проведення абортів або стерилізації». Окрім того, була запроваджена концепція «добровільної згоди» на статеві зносини та розмежовано зґвалтування з іншими формами сексуального насильства. Додатково були ухвалені нормативні акти про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству. Ідеться про Закон України «Про запобіган-

ня та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229³¹; зміни до Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 року № 2866-IV³²; Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 року № 5207³³. Проте наразі не криміналізовані переслідування (сталкінг), сексуальне домагання, каліцтво жіночих геніталій.

В Україні вже встановлено адміністративну та кримінальну відповідальність за вчинення домашнього насильства. Існує спеціальна система заходів, що здійснюються для запобігання домашньому насильству, зокрема терміновий заборонний припис стосовно кривдника та обмежувальний припис стосовно кривдника. Відкриття кримінального провадження стосовно кривдника у зв'язку з учиненням ним домашнього насильства чи насильства за ознакою статі є підставою поставлення кривдника на профілактичний облік і проведення з ним профілактичної роботи та здійснення контролю за його поведінкою з метою недопущення повторного вчинення домашнього насильства. Хоч національне законодавство досить сучасне, проблеми з'являються на практиці³⁴. Органи правопорядку подеколи не вважають за доцільне розв'язувати справи про сімейне насильство, вони також не вра-

³¹ Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19/ed20200101#Text>

³² Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 року № 2866-IV: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>

³³ Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 року № 5207-VI: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>

³⁴ Блага А. В., Тунтула О. С., Кочемировська О. О. Актуальні проблеми протидії домашньому насильству / за заг. ред. А. Б. Благої. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/504/1/%D0%91%D0%BB%D0%B0%D0%B3%D0%B0%20%D0%90.%20%D0%91.%20%D0%90%D0%BA%D1%82%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B8%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B4%D1%96%D1%97%20%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%88%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D0%BC%D1%83%20%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D1%83.pdf>

ховують інтереси постраждалої особи в таких справах (особливо у випадку, якщо кривдник не має іншого житла).

Для гармонізації українського законодавства з нормами конвенції у Верховній Раді України станом на лютий 2023 року вже опрацьовувався законопроект № 8329³⁵, який передбачає оновлення визначення термінів, пов'язаних із сексуальним домаганням, збільшення відповідальності за скоєння такого злочину. Варто зазначити, що ці зміни мають позитивний характер, оскільки імплементація норм конвенції в закони України матиме прямий вплив і на підзаконні акти, і тоді, наприклад, дисциплінарні статuti потрібно буде узгодити зі зміненим законодавством.

Україна як держава-член ООН зобов'язана виконувати резолюції Ради Безпеки ООН без ратифікації. Однією з них є резолюція Ради Безпеки ООН 1325 і дев'ять сестринських резолюцій порядку денного «Жінки, мир, безпека». Протягом останніх дев'яти років в Україні були ухвалені два **Національні плани дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека»** на період до 2020 року та на період до 2025 року (далі – НПД 1325).

У жовтні 2020 року Україна ухвалила другий НПД 1325³⁶. У ньому врахована низка міжнародних зобов'язань України у сфері прав людини, зокрема щодо досягнення Цілей сталого розвитку ООН до 2030 року. Його було переглянуто влітку 2022 року, під час повномасштабного вторгнення росії на територію України, й адаптовано до нових викликів, спричинених війною.

Обидва плани зобов'язують керівництво сектору безпеки і оборони вжити заходів з інтеграції жінок на рівні законодавства та інфраструктури.

Чинний НПД 1325 має такі завдання (кожне з них містить також перелік заходів), що перетинаються з рекомендаціями попередніх трьох досліджень «Невидимий батальйон»:

1. Забезпечити інфраструктурними об'єктами та матеріально-технічними умовами жінок сектору безпеки і оборони, що відповідають їхнім потребам (від розроблення підрозділами фінансового, логістичного та матеріально-технічного забезпечення планів і кошторисів щодо поліпшення інфраструктурних об'єктів та матеріально-технічного забезпечення до забезпечення військовослужбовців-жінок форменим одягом / одностроєм, екіпіруванням, елементами бронезахисту відповідно до антропометричних даних і створення / покращення інфраструктурних об'єктів, які враховують потреби жінок і забезпечують архітектурну доступність таких об'єктів).
2. Створити для працівників умови, що полегшують поєднання функцій та обов'язків у професійному та приватному житті, зокрема в секторі безпеки і оборони.
3. Удосконалити документи, що регулюють індивідуальну поведінку та корпоративну етику в частині протидії сексизму, сексуальним домаганням, психологічному та сексуальному насильству,

³⁵ Проєкт Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція)» від 2 січня 2023 року № 8329: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41104>

³⁶ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року» від 28 жовтня 2020 року № 1544-р: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnogo-a1544r>

дискримінації під час прийняття на службу, виконання службових обов'язків та участі в ухваленні рішень.

4. Забезпечити рівний доступ жінок і чоловіків до закладів освіти всіх рівнів сектору безпеки і оборони та включення ґендерної складової до освітнього процесу.
5. Забезпечити належні умови для професійного розвитку жінок, які працюють у державних органах та органах місцевого самоврядування, а також жінок з-поміж осіб рядового та начальницького складу служби цивільного захисту, курсанток закладів вищої освіти, військових закладів вищої освіти, цільових груп Національного плану.
6. Забезпечити паритетну участь жінок і чоловіків у складі штатних, атестаційних, кадрових комісій, комісій для проведення службових розслідувань.
7. Створити умови для проведення моніторингу призначення жінок на керівні посади.
8. Розширити можливості підтримки самозайнятості та підприємництва жінок, зокрема з-поміж внутрішньо переміщених осіб, жінок-ветеранів та інших осіб, які постраждали від конфлікту.

Окрім того, він містить низку заходів з протидії насильству за ознакою статі та сексуальному насильству, які розглянуті в третьому розділі цього дослідження.

У межах реалізації порядку денного «Жінки, мир, безпека» було впроваджено чимало змін. Серед основних питань ґендерної рівності у військовій сфері в Україні від початку війни були заборонені для жінок посади й заборона жінкам займати бойові посади в секторі безпеки і оборони, про що сказано в дослідженні «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО³⁷. Ці обмеження порушували конституційне право жінок на рівні з чоловіками мати можливості в здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї³⁸. Список заборонених професій було скасовано у 2017 році³⁹, перелік доступних жінкам ВОС було збільшено, а доступ до штатних посад рядового, сержантського й старшинського складу жінки отримали у 2018 році⁴⁰.

Досить довго залишалася актуальною проблема доступу жінок до різних офіцерських посад. До 2022 року перелік ВОС осіб офіцерського складу визначав офіцерські посади, які могли заміщатися жінками. Список посад постійно поповнювався, але врешті з 10 лютого 2022 року згідно з наказом МОУ № 50⁴¹ усі посади офіцерського складу в ЗСУ стали доступні військовос-

³⁷ Марценюк Т., Гриценко Г., Квіт А., Берлінська М. «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО (соціологічне дослідження) / за ред. Т. Марценюк. К. : Український жіночий фонд, 2015. 89 с.

³⁸ Конституція України, стаття 24.

³⁹ Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства охорони здоров'я України від 29 грудня 1993 року № 256» від 13 жовтня 2017 року № 1254: https://zakononline.com.ua/documents/show/376860___376925

⁴⁰ Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців» від 13 грудня 2018 року № 627: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/627_nm_2018.pdf

⁴¹ Наказ Міністерства оборони України «Про внесення змін до наказу Міністерства оборони України від 20 червня 2012 року № 412/ДСК» від 10 лютого 2022 року № 50: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0355-22#n184>

лужбовицям. Завдяки цьому жінки тепер мають змогу вступати у вищі військові навчальні заклади (далі – ВВНЗ) на будь-які спеціальності, не обмежуючись колись визначеними посадами. Це надзвичайно великий крок уперед, що підвищує професійність армії та наближає її до світового рівня. МОУ показує позитивну динаміку, надаючи жінкам такі ж можливості військової кар'єри, як і чоловікам.

Проте інші підзаконні акти й надалі містять формулювання, що обмежують жінок укладати контракт лише на ті посади, де вони можуть нести службу. Наприклад, в указі Президента України «Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України»⁴² вказано, що перелік військових посад, які можуть бути заміщені військовослужбовицями, за винятком військових посад, які можуть бути заміщені особами вищого офіцерського складу, затверджується МОУ. У 162 пункті указу про здобуття освіти для проходження військової служби також сказано, що жінки можуть проходити підготовку для проходження військової служби на посадах осіб сержантського та старшинського складу, офіцерського складу за спеціальностями, перелік яких визначається МОУ⁴³. У зв'язку із цим деякі ВВНЗ перебрали таке обмеження у свої документи. Наприклад, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського в правилах прийому у 2023 році вказав, що жінки можуть залучатися до військової підготовки за ВОС для заміщення військових посад

згідно з переліком, затвердженим наказом МОУ № 412/ДСК⁴⁴.

Зауважимо, що наразі такі формулювання не стримують жінок укладати контракти на деякі офіцерські посади чи вступати до військових навчальних закладів за обмеженим переліком спеціальностей, адже згаданий наказ МОУ № 412/ДСК визначає, що для жінок відкриті всі спеціальності та посади. Водночас варто розуміти, що цей перелік не скасований, а отже, існує ризик, що міністерство знову може його розширити.

На виконання НПД 1325 потрібно провести опитування жінок і чоловіків сектору безпеки і оборони щодо задоволеності створеними умовами служби. На кінець 2022 року розроблено проєкт анкети для такого опитування, однак ознайомитися з ним в публічному доступі неможливо.

Одним з пунктів НПД 1325 є забезпечення належних умов для професійного розвитку жінок, які працюють у державних органах та органах місцевого самоврядування, а також жінок з-поміж осіб рядового та начальницького складу служби цивільного захисту, курсанток закладів вищої освіти, військових закладів вищої освіти, цільових груп Національного плану. На виконання цього пункту 95 жінок апарату Міністерства у справах ветеранів України пройшли підвищення кваліфікації, зокрема і головна спеціалістка з питань мобілізаційної роботи, цивільного захисту та охорони праці. Відбувся круглий стіл

⁴² Указ Президента України «Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України» від 10 грудня 2008 року № 1153/2008: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008#Text>

⁴³ Там само.

⁴⁴ Правила прийому до Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського у 2023 році: <https://nuou.org.ua/assets/documents/prav-priyom-nuou-2023.pdf>

«Захисники і захисниці»⁴⁵, розроблено медіакампанію «Захисниці». Проте варто зауважити, що інформація востаннє оновлювалася у 2021 році. Оскільки кількість жінок, які виявили бажання стати на захист Батьківщини під час повномасштабного вторгнення, досить велика, існує потреба в активному заповненні сайту розповідями про військовослужбовиць.

Проводиться ґендерний аналіз сектору безпеки і оборони. У 2017 році на виконання національних і міжнародних зобов'язань щодо ґендерної рівності Уряд України за підтримки ООН Жінки провів ґендерне оцінювання сектору безпеки і оборони⁴⁶, у межах якого було оцінено ситуацію в п'яти відомствах сектору (МОУ та Генеральний штаб ЗСУ). Результатом аналізу стала аналітична доповідь і рекомендації щодо включення ґендерної проблематики на стратегічному, оперативному та тактичному рівнях⁴⁷.

Відповідно до Плану моніторингу стану виконання НПД 1325 внутрішній моніторинг рівноправного представництва жінок і чоловіків в ухваленні рішень у секторі безпеки і оборони має відбуватися постійно.

Завдання щодо залучення інститутів громадянського суспільства до ухвалення рішень з підтримання й просування миру реалізується за допомогою підтримки

громадських об'єднань ветеранів, представників громадських організацій. Так, членкині ГО «Жіночий ветеранський рух» включені до складу консультативно-дорадчих органів міністерства, працюють у громадській раді.

Згідно з Планом моніторингу стану виконання НПД 1325⁴⁸ проводиться ґендерний аналіз нормативно-правових актів з питань ідентифікації, запобігання та реагування на безпекові виклики. Зокрема, у наказ Міністерства у справах ветеранів України «Про затвердження переліку базових послуг, які входять до вартості санаторно-курортної путівки» від 12 березня 2021 року № 51 було додатково внесено ґендерно чутливі послуги з лікування, а саме – забезпечення консультацій у гінеколога.

Аналізуючи стан виконання НПД 1325 «Жінки, мир, безпека», зауважимо, що всі зазначені стратегічні цілі перебували на початковому етапі реалізації, однак у зв'язку з повномасштабним вторгненням російської федерації в Україну дії влади сповільнилися. Оскільки війна охопила всі території, а залученість жінок у військову справу зростає, тому резолюція й надалі повинна впроваджуватися, особливо ті питання, що стосуються рівних умов проходження військової служби, психологічної реабілітації, переходу до цивільного життя, реінтеграції та соціальних гарантій.

⁴⁵ Круглий стіл «Реалії та виклики сьогодення у соціальному захисті захисників України» // Телеканал «Рада», 13 жовтня 2021: <https://www.youtube.com/watch?v=K5nLDkon4iU>

⁴⁶ Рус Е., Суслова О. Оцінка ґендерного впливу на сектор безпеки та оборони України 2017 року: https://eca.unwomen.org/sites/default/files/Field%20Office%20ECA/Attachments/Publications/2018/Gender%20Impact%20Assessment%20Ukraine%202017_UA_fin.pdf

⁴⁷ Макарова О. Державна доповідь про стан реалізації Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року за підсумками 2016–2017 років:

https://dszn-zoda.gov.ua/sites/default/files/loadfiles/NASYLSTVO/rezolyuciya_rady_bezpeky_oon_1325_zhinky_myr_bezpeka.pdf

⁴⁸ План моніторингу стану виконання Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325:

<https://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/zvit-pro-vikonannya-natsionalnogo-planu-diy-z-vikonannya-rezolyutsii-radi-bezpeki-oon-1325-zhinki-mir-bezpeka-na-period-do-2025-roku.pdf>

У межах виконання попереднього НПД 1325 до 2020 року щодо «удосконалення нормативно-правової бази в частині усунення обмежень для жінок служити / працювати, досягати кар'єрного зростання, запобігання та реагування на факти дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань» відзначимо такі зміни, які відповідають рекомендаціям дослідження «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО»: скасування заборонених для жінок професій⁴⁹, відкриття доступу до бойових посад рядового й сержантського складу⁵⁰, відкриття доступу до військової освіти⁵¹, що сприятиме доступу жінок до військових професій і кар'єрному зростанню. Водночас не змінилися граничні норми з підняття вантажу для жінок⁵², над чим ще потрібно попрацювати.

Також зазначимо, що НПД 1325, ухвалені Україною, не забезпечені субсидуванням з Державного бюджету: фінансування перекладається на місцевий рівень, що ускладнює їх реалізацію й узалежнює від зовнішнього фінансування. Індикатори прописані в числовому, а не відсотковому форматі, що додає складнощів до моніторингу реалізації його кількісних показників.

Перспектива статусу кандидата до Європейського Союзу і члена НАТО – вагомий рушій інтеграції питань гендерної рівності в реформу сектору безпеки і оборони. Текст **Річної національної програми під егідою Комісії Україна – НАТО** на 2022 рік не доступний для публічного перегляду⁵³. Проте програма на 2021 рік ставить за мету дотримання та вдосконалення принципів гендерної рівності в комунікаційній політиці, бюджетуванні, освіті, матеріально-технічному забезпеченні, а також доборі, розстановці та призначенні особового складу в секторі безпеки і оборони України⁵⁴. Завдання в національній програмі визначені доволі загально, а термін виконання багатьох з них – 2021 рік. Проте у 2023 році вони досі актуальні.

Україна ратифікувала **Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW)** у 1980 році, отже, зобов'язана вживати заходів для її реалізації. Що чотири роки країна звітує Комітету з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок й отримує рекомендації щодо покращення статусу жінок. Відповідно до рекомендацій, наданих комітетом у 2017 році, в Україні було ухвалено Національний план дій з виконання заключних зауважень

⁴⁹ Наказ Міністерства оборони України «Про внесення змін до наказу Міністерства оборони України від 20 червня 2012 року № 412/ДСК» від 10 лютого 2022 року № 50: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0355-22#n184>

⁵⁰ Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців» від 13 грудня 2018 року № 627: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/627_nm_2018.pdf

⁵¹ В Україні дівчатам дозволили вступати до військових ліцеїв // Новинарня, 6 березня 2019: <https://novynarnia.com/2019/03/06/v-ukrayini-divchatam-dozvolili-vstupati-do-viyskovih-litseviv/>

⁵² Тут проаналізовані зміни, пов'язані з рекомендаціями досліджень «Невидимий батальйон», а не виконання НПД 1325 загалом, саме тому розглядаються не всі заходи НПД 1325.

⁵³ Уряд ухвалив проєкт Річної національної програми під егідою Комісії Україна-НАТО на 2022 рік // Урядовий портал, 23 лютого 2022: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-uhvaliv-proekt-richnoyi-nacionalnoyi-programi-pid-egidoyu-komisiyi-ukrayina-nato-na-2022-rik>

⁵⁴ Указ Президента України «Про Річну національну програму під егідою Комісії Україна – НАТО на 2021 рік» від 11 травня 2021 року № 189/2021: <https://www.president.gov.ua/documents/1892021-38845>

комітету⁵⁵. Проте він не містив конкретних рекомендацій щодо дискримінації жінок у секторі безпеки і оборони, лише загальне положення про «забезпечення проведення систематичного навчання з питань прав людини, зокрема прав жінок, для всіх співробітників правоохоронних органів і військовослужбовців, а також впровадження та дотримання суворого кодексу поведінки з метою ефективного забезпечення дотримання прав людини», сфокусоване на інтеграції питань гендерної рівності в навчальний процес сектору безпеки і оборони. За даними Центру гендерної культури, «близько 80 % цих зауважень та рекомендацій повторювались з минулого звіту, що показує низький рівень їх виконання державою»⁵⁶. У 2022 році Україна подала черговий звіт у комітет, проте рекомендацій ще не отримала.

План заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України⁵⁷ не враховує особливі потреби і права жінок у категорії розвитку військово-промислового комплексу⁵⁸, захисту прав ветеранів⁵⁹ і соціального захисту⁶⁰. Документи, презентовані станом на березень 2023 року, не є гендерно чутливими. План заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України, підготовлений робочою групою з розвитку військово-промислового комплексу, посилається на чинний НПД 1325, який, очевидно, необхідно використовувати для перегляду зобов'язань держави щодо прав військовослужбовиць і ветеранок.

Досягненням можна вважати запровадження Стратегії гендерної рівності у сфері освіти, ухваленої в грудні 2022 року⁶¹. Стратегія впровадження гендерної рів-

⁵⁵ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національного плану дій з виконання рекомендацій, викладених у заключних зауваженнях Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок до восьмої періодичної доповіді України про виконання Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок на період до 2021 року» від 5 вересня 2018 року № 634-р: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-go-planu-dij-z-vikonannya-rekomo-zhinok-do-vosmoyi-periodichnoyi-dopovidi-ukrayini-pro-vikonannya-konvenciyi-pro-likvidaciyu-vsih-form-diskriminaciyi-shchodo-zhinok-na-period-do-2021-roku>

⁵⁶ У 2019 році міжнародному білтю про права жінок CEDAW виповнюється 40 років // Гендер в деталях, 15 березня 2019: <https://www.genderculturecentre.org/u-2019-roci-mizhnarodnomu-billyu-pro-prava-zh/>

⁵⁷ Національна рада з відновлення України від наслідків війни // Урядовий портал:

<https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/nacionalna-rada-z-vidnovlennya-ukrayini-vid-naslidkiv-vijni/robochi-grupi>

⁵⁸ Проєкт Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Розвиток військово-промислового комплексу» // Національна рада з відновлення України від наслідків війни, липень 2022:

https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62dea3e1c3d0757fa4abfe9b_%D0%A0%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BA%20%D0%B2%D1%96%D0%B8%CC%86%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82.docx.pdf

⁵⁹ Проєкт Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Захист прав ветеранів» // Національна рада з відновлення України від наслідків війни, липень 2022:

https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62dea20656c3b59c309ba948_%D0%97%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%20%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B2%20%D0%B2%D1%96%D0%B8%CC%86%D0%BD%D0%B8.docx.pdf

⁶⁰ Проєкт Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Соціальний захист» // Національна рада з відновлення України від наслідків війни, липень 2022:

https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62dea412096a8be9a85f2ac1_%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B8%CC%86%20%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82.docx.pdf

⁶¹ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затвердження операційного плану заходів на 2022–2024 роки з її реалізації» від 20 грудня 2022 року № 1163-р:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-%D1%80#n2>

ності у сфері освіти до 2030 року має на меті забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидію будь-якій дискримінації у сфері освіти, щодо всіх учасниць / учасників освітнього процесу, на всіх рівнях освіти шляхом запровадження змін у структурно-організаційному та змістовно-процесуальному аспекті. Кожна з передбачених стратегічних цілей має конкретний кількісний показник на певний період часу, що в майбутньому забезпечує ефективне оцінювання досягнень. Це може стати в пригоді для реалізації ґендерно чутливих

підходів і методів у навчанні у військових ліцеях і ВВНЗ, розширить можливості дівчат під час здобуття військової освіти.

Отже, Україна ухвалила й упевнено реалізує різні національні та міжнародні стратегії та програми, спрямовані на забезпечення ґендерної рівності у сфері безпеки та оборони та боротьбу зі стереотипами, що сприяють дискримінації за ознакою статі. Україна вже гармонізує національне законодавство відповідно до Стамбульської конвенції, що має значно вплинути на ґендерне питання.

Ганна Гриценко

1.4. Результати експертних інтерв'ю

З 2014 по 2022 рік зусиллями адвокаційної кампанії «Невидимий батальйон» й інших акторів громадянського суспільства й держави відбувся значний прогрес у захисті прав військовослужбовиць. Експертна спільнота відзначає ці досягнення як суттєві, оскільки вони забезпечують юридичне та ціннісне підґрунтя для подальших змін. Фактично сектор безпеки і оборони став в Україні флагманом просування ґендерної політики загалом.

«Сектор безпеки і оборони залишався завжди флагманом просування ґендерної політики взагалі. Якщо говорити про загальну державну політику в інших сферах, у всіх сферах». (Експертка 10)

Серед досягнень, відзначених як суттєві, – частково, а згодом і повністю відкриті бойові посади для жінок, рамковий Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях», відкриття дівчатам можливості навчатися у військових ліцеях (детальніше ці зміни описані в розділі 1.3). Опосередковано боротьба за права жінок у секторі безпеки вплинула й на юридичну рівність жінок і чоловіків у цивільних професіях.

Після 2014 року також змінилося сприйняття загальнодержавного свята – Дня захисників України 14 жовтня. Фактично функціонально воно дублювало радянське 23 лютого (День Радянської армії і Військово-морського флоту) – цього дня вітали всіх чоловіків, однак з часом і зростанням видимості жінок у секторі безпеки стало зрозуміло, що вітати треба як чоловіків, так і жінок, і лише тих, що справді

залучені до захисту Батьківщини. У 2021 році президентським указом до назви було додане слово «захисниця»⁶².

Оскільки військова справа зазвичай сприймається як надзвичайно маскулінна, реалізація ґендерної рівності в ній руйнує стереотипи й сприятливо впливає на ґендерну рівність в інших сферах життя та зайнятості, де ґендерні стереотипи виражені менш яскраво. Що важливіша сфера в загальному житті країни, а в країні, яка воює, вона надзвичайно важлива, то швидше можуть «розпадатися» традиційні ґендерні ролі.

Експертна спільнота відзначає тривалу синергетичну роботу як органів державної влади, так і організацій громадянського суспільства над просуванням ґендерної політики в секторі безпеки і оборони. Експертки вказують, що на ціннісному рівні держава готова бачити жінок рівноправною частиною сектору безпеки і оборони. Україна має репутацію держави з фемінізованою армією, а українське суспільство загалом готове бачити жінок у секторі безпеки (детальніше про це в розділі 1.2).

«Набагато більше жінок у формі. І вони тепер сприймаються дійсно як жінки у формі, а не просто, що вона була телефоністкою». (Експертка 11)

Експертки також відзначають, що жінки привносять в армію свій цивільний досвід – управлінський, командної роботи тощо. Чоловіки, за відгуками експертток, також принаймні в частині випадків задоволені тим, що мають у своїх колективах жінок.

Проте, на думку експертток, популяризація образу жінки-воячки не може відбуватися сама собою, без попереднього надання фахових військових навичок.

«Став очевидним вплив просування ідеї призову жінок на військову службу під час війни без надання їм належної підготовки. Наприклад, історичні ґендерні ролі призвели до того, що чоловіків навчали бойових навичок, а жінок навчали домашніх справ, таких як вишивання. Перемотайте вперед на 30 років, і зараз жінок закликають служити в армії без необхідних навичок, що обмежує їхній потенційний внесок в оборонні зусилля своєї країни. Якщо ми говоримо про військовий обов'язок жінок в Україні, ми зобов'язані впроваджувати ґендерну політику в усі сфери, від навчання до рівної оплати та визнання сміливості в жінок, а не мужності». (Експертка 8)

Проте частина питань, порушених у дослідженні «Невидимий батальйон» 2015 року, досі не розв'язана. Надалі актуальне запровадження ґендерно чутливого підходу до інфраструктури та матеріально-речового забезпечення, зокрема наявності жіночої форми, білизни та взуття. Спеціальне забезпечення війська засобами жіночої гігієни не передбачене і не відбувається, проте частину необхідних гігієнічних засобів (зокрема, шампунів) мають купувати і чоловіки. Хоча 2017 року МОУ розробило варіант білизни для військовослужбовиць, вони не були задоволені розробкою та оцінили її як неякісну. Станом на березень 2023 року питанням забезпечення жінок анатомічно зручною

⁶² Президент підписав закон про День захисників і захисниць України // Офіційне інтернет-представництво Президента України, 3 серпня 2021: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-pidpisav-zakon-pro-den-zahisnikiv-i-zahisnic-ukray-69913>

формою займалися переважно громадські ініціативи, а в медіа воно, на думку медіаекспертів, згадувалося переважно в контексті медійних скандалів, як, наприклад, коли на параді жіночу коробку хотіли примусити марширувати на підборах. Розроблення жіночої форми МОУ анонсувало лише у 2022 році – був створений спеціальний департамент у структурі міністерства, який спільно з організаціями громадянського суспільства розробляє та тестує вже відшиту жіночу форму. Експертки прогнозують, що орієнтовно до кінця 2023 року зручна жіноча форма буде повноцінно введена в обіг.

Експертки також вважають, що жінки недостатньо беруть участь у закордонних навчаннях і недостатньо представлені в розв'язанні питань оперативного-стратегічного управління та миробудування й реінтеграції. Скажімо, у переговорних процесах або у форматі «Раммштайн» жінки від України представлені дуже мало, хоча в них беруть участь жінки з інших країн.

«Так, жінки в нас перебрали з початком війни функції забезпечення своїх родин. Вони вивозили дітей, вони опікувались літніми, вони займались пошуком безпечних місць, вони забезпечували виживання своїх родин, але це абсолютно не означає, що це має залишитися єдиною і основною і фактично неподільною функцією жінки. [...] Але ми разом з тим мали би сподіватися, що якщо так багато перебрала на себе жінка зараз під час війни, то так само вона і мала б стільки ж можливостей у доступі до прийняття тих же самих рішень по безпеці, по прийняттю тих же самих рішень у повоєнній перебудові і відновленні країни». (Експертка 7)

Інституційні зміни в секторі безпеки передбачили також впровадження посади ґендерних радників і радниць та оцінювання ґендерної чутливості інституцій загалом (зокрема, таке оцінювання проводилося в Національній гвардії України). Проте експертки вважають, що кількість штатних посад для ґендерних радників і радниць слід збільшити. Зараз, приміром, у Сухопутних військах є 142 ґендерні радники та радниці, з них тільки одна – радниця командувача – працює на штатних засадах, усі інші працюють позаштатно, тобто це навантаження на додаток до їхніх основних професійних обов'язків. Збільшення кількості штатних посад допоможе виконувати цю роботу більш фахово. Водночас кандидатів і кандидаток на посаду радників та радниць слід навчати, атестувати та перевіряти їхню кваліфікацію, тому що, на думку експертів, їхня фактична кваліфікація не завжди відповідає цій посаді.

Актуальне питання й про репродуктивні права військовослужбовців (і жінок, і чоловіків). Демографічні виклики, з якими зіткнеться держава Україна після перемоги, вимагають збереження репродуктивного потенціалу жінок і чоловіків. Таким чином, питання належної медичної допомоги, лікування захворювань репродуктивної системи, консервації репродуктивного матеріалу тощо мають бути пріоритетними.

У політики управління персоналом сектору безпеки слід вводити такі питання, як повага до різноманіття. Дискримінація на службі загалом може відбуватися в різний спосіб, оскільки на службі водночас перебувають люди різного віку, різної освіти, національної чи релігійної приналежності тощо. Хоча військовослужбовці та військовослужбовиці і мають поважати

колег по службі «в цілому», зараз такі політики не прописані прямо. Заради інтересів ЛГБТК-людей, які можуть стикатися з булінгом через сексуальну орієнтацію чи гендерну ідентичність, гендерна політика має передбачати експліцитну заборону дискримінації за цими ознаками.

Що стосується практичної реалізації гендерної політики на регіональному рівні, то експертки відзначають, що проблеми дружин і матерів військовослужбовців-чоловіків, хоча також важливі, можуть переважати проблеми військовослужбовиць, а гендерна політика загалом і, зокрема, ви-

конання НПД 1325 не завжди пріоритетні для департаментів соціальної політики, попри те, що тема жінок, миру і безпеки відповідно до загальнодержавних політик мала б бути наскрізною в усіх політиках місцевого рівня так само.

Загалом експертки відзначають як позитивні рамкові юридичні зміни на користь військовослужбовиць, так і загальну орієнтацію на співпрацю громадянського суспільства та органів державної влади у секторі безпеки. Більш конкретні щоденні питання практичної рівності ще потрібно доопрацьовувати.

1.5. Резюме виконання результатів дослідження «Невидимий батальйон» (2015)

Це дослідження не містило адресних деталізованих рекомендацій, а радше очікувані результати, які підсумовані в *Таблиці 1.9*.

Таблиця 1.9. Виконання результатів дослідження «Невидимий батальйон» (2015) станом на 2023 рік

№	Очікуваний результат	Виконано (аргументація)	Частково виконано (аргументація)	Не виконано (аргументація)
1	Законодавча увага до забезпечення гендерної рівності у військовій сфері		Внесено зміни до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» про звільнення одного з подружжя військових за власним вибором за наявності дитини. МОУ скасувало обмеження на зайняття жінками посад (зокрема, офіцерських). Проте досі не розглянуті законопроекти № 5713 та № 5714, спрямовані на досягнення рівності в питаннях проходження служби та відповідальності.	

№	Очікуваний результат	Виконано (аргументація)	Частково виконано (аргументація)	Не виконано (аргументація)
2	Подолання вертикальної ґендерної сегрегації в ЗСУ, більше жінок на статусних позиціях, на рівні ухвалення рішень		<p>Кількість офіцerek зросла більш ніж у три рази: з 1633 у 2013 році до 5112 у 2022 році.</p> <p>Кілька жінок отримали генеральські звання.</p> <p>Однак бракує жінок на рівні ухвалення військових рішень і серед керівництва ЗСУ.</p>	
3	Подолання горизонтальної ґендерної сегрегації в ЗСУ, відкриття бойових ВОС для жінок	<p>Поступово жінки отримали доступ до бойових ВОС.</p> <p>Відповідно до наказу МОУ від 10 лютого 2022 року № 50 офіцерки можуть проходити службу за всіма ВОС і посадами.</p>		
4	Відхід від патерналістської політики щодо жінок (що важливо також і для військової сфери)		<p>Ліквідовано список зі 450 заборонених професій для цивільних жінок, але досі актуальні граничні норми підняття вантажів для жінок.</p>	
5	Облаштування інфраструктури ЗСУ під потреби жінок		<p>Досі гостро стоїть питання забезпечення жінок військовою формою та засобами захисту, які б враховували їхні анатомічні особливості. Лише у 2022 році створено департамент у структурі МОУ, який відповідає за розроблення жіночої форми.</p> <p>У 2017 році розроблено варіант жіночої білизни, який фахівці оцінили як неякісний.</p> <p>Забезпечення засобами жіночої гігієни не відбувається.</p>	

№	Очікуваний результат	Виконано (аргументація)	Частково виконано (аргументація)	Не виконано (аргументація)
6	Відхід від сексистської риторики з боку українських публічних осіб щодо військових жінок		<p>Публічні особи (зокрема, Президент України) все більше визнають внесок жінок у війні.</p> <p>Змінилося сприйняття загальнодержавного свята Дня захисників України 14 жовтня. У 2021 році президентським указом до назви було додане слово «захисниця».</p> <p>Експертки-медійниці відзначають помітне зростання видимості жінок у секторі безпеки та висвітлення їхніх актуальних проблем.</p>	
7	Більш професійне висвітлення в медіа становища жінок у ЗСУ		<p>Помітно зросло висвітлення становища жінок у ЗСУ, критичний огляд потреб жінок у ЗСУ, їхнього внеску в ЗСУ та захист України під час війни. Проте жінки все ще рідко представлені в медіа як експертки у сфері оборони.</p>	
8	Розроблення реалістичних кількісних індикаторів для цілей і завдань з впровадження політики рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у секторі оборони		<p>В оновленому НПД 1325 до 2025 року вказані кількісні індикатори до деяких завдань Плану, проте не для всіх. Окрім того, вони прописані в абсолютних цифрах, а не відсотках.</p>	

РОЗДІЛ 2. СТАНОВИЩЕ ВЕТЕРАНОК В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: П'ЯТЬ РОКІВ ПІСЛЯ «НЕВИДИМОГО БАТАЛЬЙОНУ 2.0»

Тамара Марценюк

2.1. Статистична інформація про учасниць бойових дій АТО/ООС

Згідно з даними Міністерства у справах ветеранів України, станом на 1 січня 2023 року було зареєстровано близько 455 тис. осіб, які отримали статус учасника бойових дій за участь у проведенні АТО/ООС, забезпеченні їх проведення чи у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації, забезпеченні їх здійснення (див. *Таблицю 2.1*). Серед них більше ніж 26 тис. жінок (5,8 %). Кількість учасниць бойових дій

АТО/ООС порівняно з літом 2018 року (коли здійснювалося дослідження «Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя»⁶³) зросла більш ніж удвічі (п'ять років тому було майже 12 тис. ветеранок).

Як видно з *Таблиці 2.1*, найбільша частка учасниць бойових дій у Національній поліції (15,8 %), Службі безпеки України (8,3 %), Державній службі України з надзвичайних ситуацій (6,0 %), Адміністрації Державної прикордонної служби України (5,0 %). Очікувано, що за чисельністю найбільше жінок, які мають статус учасниці бойових дій, саме в МОУ – 18 922 (6,0 %). Серед добровольців частка ветеранок становить майже 10 %.

Таблиця 2.1. Інформація про кількість осіб, які отримали статус учасника бойових дій за участь у проведенні АТО/ООС, забезпеченні їх проведення чи у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації, забезпеченні їх здійснення (станом на 1 січня 2023 року)

№	Відомство, категорія	Кількість жінок	Частка жінок, %	Загальна кількість осіб
I	Військовослужбовці, особи рядового та начальницького складу, працівники відомств, що мають у своєму підпорядкуванні військові формування, залучені до АТО/ООС:	26 085	5,7	453 655

⁶³ Марценюк Т., Гриценко Г., Квіт А., Василенко Л., Звягінцева М. «Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя (соціологічне дослідження) / за заг. ред. Т. Марценюк. К. : ООН Жінки, 2019. С. 185.

№	Відомство, категорія	Кількість жінок	Частка жінок, %	Загальна кількість осіб
1	Міністерство оборони України	18 922	6,0	314 492
2	Міністерство внутрішніх справ України	884	2,7	32 892
3	Національна гвардія України	1 482	3,3	43 597
4	Служба безпеки України	1 108	8,3	13 286
5	Служба зовнішньої розвідки України	3	1,6	191
6	Адміністрація Держприкордонслужби	1 171	5,0	23 192
7	Адміністрація Держспецтрансслужби	162	4,3	3 800
8	Управління державної охорони України	6	0,8	726
9	Адміністрація Держспецзв'язку	42	3,8	1 110
10	Державна служба України з надзвичайних ситуацій	402	6,0	6 697
11	Генеральна прокуратура України	10	2,7	365
12	Національна поліція	1 813	15,8	11 501
13	Державна фіскальна служба України	80	4,4	1 806
Надано міжвідомчою комісією, що створена в Міністерстві у справах ветеранів України				
II	Працівники підприємств, установ та організацій	20	10,9	184
III	Добровольці	134	9,6	1 389
	УСЬОГО	26 239	5,8	455 228

Джерело: Дані Міністерства у справах ветеранів України на запит на інформацію ГО «Інститут гендерних програм» від 16 січня 2023 року.

За **регіоном** найбільше учасниць бойових дій зареєстровано в Донецькій (4 253, або 17,6 % від усіх учасників бойових дій), Луганській (2 155, або 14,2 %), Львівській (1 679, або 6,0 %), Дніпропетровській (1 499, або 4,3 %),

Одеській (1 350, або 7,3 %), Житомирській (1 312, або 5,7 %), м. Києві (1 172, або 4,1 %), Харківській (1 165, або 5,3 %) областях. Фактично учасниці бойових дій АТО/ООС представляють різні регіони України.

Таблиця 2.2. Інформація про кількість осіб, які отримали статус учасника бойових дій за участь у проведенні АТО/ООС, забезпеченні їх проведення чи у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації, забезпеченні їх здійснення (станом на 1 січня 2023 року)

№	Назва регіону	Кількість жінок	Частка жінок, %	Усього
1	АР Крим	11	4,6	239
2	Вінницька	1 036	4,5	23 216
3	Волинська	568	4,2	13 373
4	Дніпропетровська	1 499	4,3	35 042
5	Донецька	4 253	17,6	24 174
6	Житомирська	1 312	5,7	22 841
7	Закарпатська	325	4,7	6 876
8	Запорізька	672	3,9	17 315
9	Івано-Франківська	294	3,1	9 547
10	Київська	971	4,4	22 204
11	Кіровоградська	425	2,8	15 194
12	Луганська	2 155	14,2	15 155
13	Львівська	1 679	6,0	28 112
14	Миколаївська	955	4,9	19 360
15	Одеська	1 350	7,3	18 479
16	Полтавська	394	2,4	16 547
17	Рівненська	572	4,3	13 220
18	Сумська	804	5,0	16 215

№	Назва регіону	Кількість жінок	Частка жінок, %	Усього
19	Тернопільська	261	3,3	7 801
20	Харківська	1 165	5,3	22 043
21	Херсонська	333	3,2	10 403
22	Хмельницька	818	4,0	20 373
23	Черкаська	416	2,9	14 307
24	Чернівецька	242	3,4	7 219
25	Чернігівська	936	5,7	16 334
26	м. Київ	1 172	4,1	28 636
27	м. Севастополь	2	5,6	36
28	Дані без адреси	1 619	14,8	10 967
Усього		26 239	5,8	455 228

Джерело: Дані Міністерства у справах ветеранів України на запит на інформацію ГО «Інститут гендерних програм» від 16 січня 2023 року.

Згідно з результатами відповіді на запит від Міністерства у справах ветеранів України, станом на 1 січня 2023 року кількість осіб, які мають **статус особи з інвалідністю внаслідок війни**, – 101 153, з них жінок – 8 534 (або 8,4 %).

Якщо говорити про статистику загиблих військовослужбовиць ЗСУ під час участі в АТО/ООС, то ці дані МОУ вважає службовою (закритою) інформацією. Однак з відкритих джерел, як-от «Книга пам'яті полеглих за Україну»⁶⁴, станом на 1 грудня 2021 року відомо про **23 загиблих жінок**.

Низка полеглих за Україну жінок отримала нагороди, передусім посмертно. Зокрема,

серед них стрільчиня Бакланова Алєся, санітарна інструкторка Вовк Алла, старша медична сестра Галицька Сабіна, снайперка Никоненко Ярослава, старша телефоністка Носкова Катерина, старша бойова медичка Ситник Клавдія, санітарна інструкторка Хоружа Наталія, санітарна інструкторка медичного пункту батальйону Шевченко Ірина посмертно нагороджені орденом «За мужність» III ступеня. Розвідниця Горбачова Анастасія посмертно нагороджена відзнакою Добровольчого українського корпусу «Правий сектор» «Бойовий Хрест Корпусу». Куліш Олена, яка допомагала українським військовим і через це була вбита, посмертно нагороджена відзнакою «Народний герой України».

⁶⁴ Книга пам'яті полеглих за Україну: <http://memorybook.org.ua>

Анна Квіт, Марія Звягінцева,
Алла Белошенко,
Вікторія-Наталія Фацієвич

2.2. Стан виконання рекомендацій щодо вдосконалення законодавства про реінтеграцію ветеранок у цивільне життя

На основі результатів дослідження «Невидимий батальйон 2.0»⁶⁵ було підготовлено список рекомендацій, серед них такі:

1. Спростити надання статусу учасника бойових дій (особливо для тих, хто воював у добровольчих батальйонах).
2. Запровадити інституціолізований перехідний етап між військовою службою та цивільним життям (у підпорядкуванні структур сектору безпеки і оборони).
3. Забезпечити надання якісної і доступної психологічної підтримки для ветеранів і ветеранок.
4. Створити Міністерство у справах ветеранів України та краще координувати надання послуг ветеранам і ветеранкам.
5. Проводити ґендерно чутливе оцінювання потреб ветеранок.

6. Інформувати ветеранів і ветеранок про послуги, які надає їм держава, і механізм отримання послуг, які надає їм держава.
7. Підвищити кваліфікації цивільних медиків і психологів, які працюють з ветеранами й ветеранками.
8. Запровадити ґендерно чутливі програми з психологічної реабілітації (зокрема, окремі програми й підходи для ветеранок, жінок / матерів ветеранів, сімей ветеранів).
9. Сприяти працевлаштуванню ветеранок, зокрема налагодити співпрацю центрів зайнятості з бізнесом і громадським сектором для більш ефективного працевлаштування ветеранів і ветеранок, впроваджувати програми працевлаштування та рекваліфікації.

Серед досягнень у сфері імплементації державної політики щодо реінтеграції ветеранів, які відповідають рекомендаціям дослідження «Невидимий батальйон 2.0»⁶⁶, доцільно відзначити створення Міністерства у справах ветеранів України⁶⁷, полегшення надання жінкам статусу учасниці бойових дій⁶⁸ і відповідно полегшення доступу до послуг для ветеранок. Питання працевлаштування, надання та доступу ветеранок до медичних, психологічних і соціальних послуг, а також міжвідомчої координації зазначені серед завдань і заходів НПД 1325 і залишаються актуальними.

⁶⁵ Марценюк Т., Гриценко Г., Квіт А., Василенко Л., Звягінцева М. «Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя (соціологічне дослідження) / за заг. ред. Т. Марценюк. К. : ООН Жінки, 2019. С. 158–168.

⁶⁶ Марценюк Т., Гриценко Г., Квіт А., Василенко Л., Звягінцева М. «Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя (соціологічне дослідження) / за заг. ред. Т. Марценюк. К. : ООН Жінки, 2019.

⁶⁷ Постанова Кабінету Міністрів України «Питання діяльності Міністерства у справах ветеранів України» від 28 листопада 2018 року № 986: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/986-2018-%D0%BF#Text>

⁶⁸ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання статусу та соціальних гарантій окремим особам із числа учасників антитерористичної операції» від 4 грудня 2019 року № 329-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-20#Text>

За даними Державної служби зайнятості⁶⁹, незначний відсоток ветеранів і ветеранок охоплений її послугами, зокрема з

працевлаштування. А за рік повномасштабної війни він суттєво скоротився.

Таблиця 2.3. Надання послуг Державною службою зайнятості безробітним з-поміж учасників бойових дій⁷⁰

Показник	Січень 2022 року	Січень 2023 року	Зміна значення	
			%	+ (-) тис. осіб
Отримували послуги, тис. осіб	8,1	1,1	13,6	-7,0
Мали статус безробітного, тис. осіб	8,0	1,1	13,8	-6,9
Усього отримали роботу, особи	483	29	6,0	-454
Проходили професійне навчання, осіб	75	8	10,7	-67
Брали участь у громадських та інших роботах тимчасового характеру, осіб	20	2	10,0	-18
Кількість безробітних, охоплених профорієнтаційними послугами, тис. осіб	5,3	0,5	9,4	-4,8

За інформацією Міністерства у справах ветеранів (див. Таблицю 2.4), в Україні діє програма фінансування житла для учасників бойових дій і їхніх сімей, і тільки 0,26 %

учасників бойових дій та/або членів їхніх сімей (1 204) отримали грошову компенсацію для отримання / придбання жилого приміщення. Серед них 7,8 % – жінки.

Таблиця 2.4. Кількість осіб з-поміж учасників бойових дій і їхніх сімей, які отримали виплату грошової компенсації за належні для отримання жилі приміщення (станом на 1 січня 2023 року)

Категорія осіб, що отримала компенсацію	Чоловіки	Жінки	Усього
Кількість осіб, які мають статус члена сім'ї загиблого та особи з інвалідністю внаслідок війни I–II групи, які отримали грошову компенсацію за житло	500	7	507

⁶⁹ Надання послуг окремим категоріям громадян // Державний центр зайнятості: <https://www.dcz.gov.ua/analytics/68>

⁷⁰ У 2022 році в моніторингу вказувалася кількість учасників АТО (ООС), з 2023 року – кількість учасників бойових дій.

Категорія осіб, що отримала компенсацію	Чоловіки	Жінки	Усього
Кількість осіб, які мають статус ВПО і брали участь в АТО та особи з інвалідністю внаслідок війни III групи, які отримали компенсацію за житло	496	86	582
Кількість осіб, які мають статус сім'ї учасників бойових дій на території інших держав та особи з інвалідністю I–II групи з числа учасників бойових дій на території інших держав, які отримали компенсацію за житло	93	1	94
Кількість осіб, які мають статус сім'ї осіб, які загинули під час участі у Революції Гідності, сім'ї осіб, яким присвоєно звання Герой України за час участі у Революції Гідності, та особи з інвалідністю I–II групи, одержаних під час участі у Революції Гідності, які отримали компенсацію за житло	20	1	21
Усього	1 109	95	1 204⁷¹

Джерело: Дані Міністерства у справах ветеранів України на запит на інформацію ГО «Інститут ґендерних програм» від 10 березня 2023 року.

Через очікуване значне збільшення кількості ветеранів в українському суспільстві існує потреба в ефективному наданні послуг з їх реінтеграції, зокрема працевлаштування, медичної, психологічної, соціальної та юридичної допомоги. Ці питання враховані в проєкті Плану відновлення України⁷². Проте варто зазначити, що проєкт ґендерно нейтральний, отже, не містить окремих потреб учасниць бойових дій.

За даними дослідження, проведеного Українським ветеранським фондом у серпні 2022 року⁷³, до повномасштабного вторгнення, окрім військової служби (31 %), ветерани російсько-української війни розвивали власну справу (16 %), працювали у сферах ІТ (11 %), будівництва (8 %), логістики (7 %), а також освіти та науки, у системі охорони та безпеки. Дослідження охопило й захисників і захисниць, які не мають на сьогодні статусу ветерана (13

⁷¹ Для порівняння, загальна кількість осіб, які отримали статус учасника бойових дій за участь у проведенні АТО/ООС (станом на 1 січня 2023 року), – 455 228, з них 26 239 жінок. Загальна кількість осіб, які мають статус особи з інвалідністю внаслідок війни (станом на 1 січня 2023 року), – 101 153, з яких 8 534 – жінки.

⁷² Проєкт Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Захист прав ветеранів» // Національна рада з відновлення України від наслідків війни, липень 2022: https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62dea20656c3b59c309ba948_%D0%97%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%20%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B2%20%D0%B2%D1%96%D0%B8%CC%86%D0%BD%D0%B8.docx.pdf

⁷³ Портрет ветерана російсько-української війни 2014–2022 рр. // Український ветеранський фонд та Texty.org.ua, липень – серпень 2022: https://veteranfund.com.ua/opportunity/portret_veterana/?fbclid=IwAR2d8X0BZV8jcDyIN38p1q_JpFwruWtTQovYIZmylZ6pXSiOqNX4vnbV6c

%). Серед них переважають працівники ІТ-сфери – 16 %, фізичні особи-підприємці (самозайняті особи) – 18 %, представники сфери будівництва – 13 %. За результатами онлайн-опитування про потреби ветеранів і членів їхніх родин, проведеного в межах цього ж дослідження, найчастіше ветерани російсько-української війни називали потребу в допомозі родині – 27 %. Також нагальною була допомога з житлом (24 %), юридична допомога (22 %), психологічна (17 %) і медична підтримка (15 %). Рідні та близькі ветеранів російсько-української війни найбільше потребують інформаційної та психологічної допомоги – 39 % і 38 % відповідно; 21% – матеріальної підтримки, 20 % – юридичної, 15 % – допомоги з житлом.

Для відновлення країни необхідно забезпечити систему соціальної підтримки ветеранів і ветеранок. Одним із завдань для досягнення цієї мети є розроблення засад державної ветеранської політики та проведення комплексного огляду системи соціального захисту ветеранів, членів сімей загиблих і складання «мапи потреб»

з огляду на пріоритетні потреби, які мали бути опрацьовані до кінця 2022 року⁷⁴.

Цей етап був реалізований так: напрацювання дорожньої карти – запровадження змін щодо засад ветеранської політики – ухвалення постанови про проведення комплексного огляду системи соціального захисту ветеранів війни⁷⁵ – створення Міжвідомчої групи з питань проведення комплексного огляду системи соціального захисту ветеранів та членів їхніх сімей⁷⁶ – ухвалення Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності»⁷⁷, у якому визначено мету, завдання, принципи, напрями, особливості формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності як складової забезпечення національної безпеки України⁷⁸. З січня по грудень 2023 року передбачено ухвалення законодавчих засад формування й реалізації державної ветеранської політики, що, можливо, стане підґрунтям для підготовки нового Соціального кодексу України⁷⁹.

⁷⁴ Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Захист прав ветеранів» // Національна рада з відновлення України від наслідків війни, липень 2022:

https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62dea20656c3b59c309ba948_%D0%97%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%20%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B2%20%D0%B2%D1%96%D0%B8%CC%86%D0%BD%D0%B8.docx.pdf

⁷⁵ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення комплексного огляду системи соціального захисту ветеранів війни та членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України» від 10 червня 2022 року № 663:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/663-2022-%D0%BF#Text>

⁷⁶ Наказ Міністерства у справах ветеранів України «Про Міжвідомчу робочу групу з питань проведення комплексного огляду системи соціального захисту ветеранів війни та членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України» від 27 липня 2022 року № 133:

<https://mva.gov.ua/ua/npa/pro-organizaciyu-provedennya-kompleksnogo-oglyadu-sistemi-socialnogo-zahistu-veteraniv-vijni-ta-chleniv-yih-simej-chleniv-simej-zagiblih-pomerlih-veteraniv-vijni-chleniv-simej-zagiblih>

⁷⁷ Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13 грудня 2022 року № 2834-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Відкрита реєстрація до робочої групи з розробки Соціального кодексу України // Офіс Ради Європи в Україні, 22 серпня 2022: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/registration-for-the-working-group-on-the-development-of-the-social-code-of-ukraine-is-open>

Варто зауважити, що реалізація цього етапу передбачала аналіз чинного законодавства, соціологічні опитування та круглі столи з метою збору даних про проблемні питання, тому об'єктивно оцінювати результат виконання етапу неможливо.

Також відновлення України передбачає надання можливостей ветеранам і ветеранкам безбар'єрно реалізувати свій професійний потенціал для власного та економічного розвитку держави. Насамперед це стосується регулювання надання ветеранських статусів, медичної та психологічної допомоги пораненим і звільненим з військової служби, сім'ям загиблих. Зареєстровано законопроект № 8036⁸⁰ про засади внутрішньої політики у сфері формування державної ветеранської політики, що стосується системи підтримки переходу від військового до цивільного життя.

Проблемою станом на 2018–2019 рр. була відсутність програм психологічної реабілітації членів сімей ветеранів і ветеранок. Цю рекомендацію врахували, розробивши Програму соціальної підтримки учасників АТО/ООС, учасників Революції Гідності та членів їхніх сімей. Програма — це комплекс заходів, що здійснюються на місцевому рівні з метою фінансової, соціальної, психологічної підтримки учасників АТО/ООС, членів їхніх сімей. Станом на березень 2023 року майже кожна обласна

рада затвердила програму про реабілітацію не тільки членів сімей, а також членів сімей загиблих. Додамо, що потрібно буде розширювати цю програму або створювати нову для захисників і захисниць, які брали участь у відсічі збройної агресії РФ, і членів їхніх сімей.

Варто зазначити, що планується запровадити перехідний період між виконанням обов'язків військової служби й поверненням до мирного життя, на чому неодноразово наголошувалося. Кабінет Міністрів України планує запровадити у 2023 році Стратегію переходу від військової служби до цивільного життя та план заходів щодо її реалізації. Міністерство у справах ветеранів України запевняє⁸¹, що буде приділено багато уваги саме індивідуальному підходу до потреб захисників і захисниць.

Одним із завдань НПД 1325 є розроблення рекомендацій щодо врахування потреб жінок і чоловіків у мирних переговорах, постконфліктному відновленні та шляхів підтримки діяльності жіночих ініціативних груп, а також груп самопомоги для цільових груп НПД. Наразі забезпечено функціонування ініціативних груп і груп самопомоги для ветеранок, дружин, матерів, інших членів сімей ветеранів та інших цільових груп НПД деякими центрами соціально-психологічної реабілітації, тобто цей пункт реалізується⁸².

⁸⁰ Проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» щодо засад внутрішньої політики у сфері формування державної ветеранської політики» від 15 вересня 2022 року № 8036: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40475>

⁸¹ Пропозиція переходу до цивільного життя // Український жіночий конгрес, 2 грудня 2022: <https://womenua.today/news/ukrayinskym-vijskovosluzhbovtsyam-ta-vijskovosluzhbovytsyam-pered-demobilizatsiyeyu-proponuvatyut-programu-perehodu-do-tsyvilnogo-zhyttya-ministerka-laputina/>

⁸² Звіт про виконання Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року // Міністерство у справах ветеранів України: <https://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/zvit-pro-vikonannya-natsionalnogo-planu-diy-z-vikonannya-rezolyutsii-radi-bezpeki-onn-1325-zhinki-mir-bezpeka-na-period-do-2025-roku.pdf>

Вивченню ролі та внеску жінок у перемогу України у війні з росією виділено окреме завдання в Операційному плані заходів на 2022–2024 роки з реалізації Стратегії впровадження ґендерної рівності у сфері освіти до 2030 року⁸⁵: «Забезпечення паритетності відображення ролі жінок щодо внеску у перемогу як у військовій, так і цивільній сфері, у навчальних програмах та освітньому середовищі». До виконання

цього пункту залучені Міністерство освіти і науки України та громадські і ветеранські організації.

Отже, деякі з рекомендацій, наданих у попередніх дослідженнях, уже виконані. Водночас досі відсутня комплексна та індивідуалізована ветеранська політика, що негативно впливає на доступ ветеранок до соціальних послуг.

Ганна Гриценко

2.3. Результати експертних інтерв'ю

Перші ветеранки АТО з'явилися ще у 2014 році через демобілізацію за станом здоров'я, народження дитини або за власним бажанням. Проте на початку проблеми ветеранок обговорювалися небагато й майже не висвітлювалися в медіа. Улітку 2018 року в Київській області за сприяння адвокаційної кампанії «Невидимий батальйон» відбулася установча зустріч Жіночого ветеранського руху, громадської організації, яка адвокатує потреби ветеранок.

Оскільки після дослідження «Невидимий батальйон 2.0» досить швидко було створене профільне Міністерство у справах ветеранів України, фокус дослідження змін у становищі ветеранок для цього підрозділу великою мірою змістився на ефективність роботи міністерства.

На думку експертної спільноти, державна політика реінтеграції ветеранів станом на початок 2023 року загалом відсутня. На 2023 рік заплановане оприлюднення державної політики Міністерством у справах ветеранів України, проте фахівці не до кінця задоволені її анонсованими прототипами. Інші міністерства також декларують політику відносно ветеранів на своєму рівні, але уніфікованої позиції держави, як і належного координування відомств, експерти не бачать. Перехідний період від служби до мирного життя, що передбачає психологічне тестування та інформаційну допомогу майбутнім ветеранам і ветеранкам, задекларований у Плані відновлення України як такий, що має бути впроваджений до кінця 2022 року, а зараз лише розроблений на рівні указу Президента України. Підготовка підзаконних нормативно-правових актів до нього ще триває.

Законодавча база, яка регулює зміст поняття «ветеран» і державні зобов'язання щодо цієї категорії населення, успадкована від радянських часів і є, на думку

⁸⁵ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії впровадження ґендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затвердження операційного плану заходів на 2022–2024 роки з її реалізації» від 20 грудня 2022 року № 1163-р: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-%D1%80#n13>

експертів, «розірваною», тобто нечіткою і неповною. Також станом на зараз не визначено чіткого переліку соціальних послуг, які надаються ветеранам, мету їх надання та критерії досягнення цієї мети. Навіть ті послуги, що фактично надаються зараз, перебувають у парадигмі «ліжкомісць», тобто сам факт надання послуги і виділення на неї державних коштів достатній, не застосовуються критерії оцінювання якості послуги та ступеня потреби в ній. Таким чином, окрема політика надання послуг ветеранам для забезпечення ґендерної чутливості в цій сфері має стати наступним кроком лише після того, як буде розроблено політику надання послуг, її цінності, завдання та критерії якості щодо всієї ветеранської спільноти.

Відзначається, що недостатньо висока ефективність роботи Міністерства у справах ветеранів України пов'язана з браком повноважень міністерства, яке глобально покликано радше «сприяти» роботі інших відомств, аніж виконувати власні функції.

„*«У тих умовах, у яких працює міністерство, неможливо працювати. Там немає повноважень. Там була купа хороших людей, які працювали. Вони просто зі шкіри вилазили для того, щоб зробити щось хороше, але в них повноваження «сприяти» [розв'язанню тих чи інших проблем]. І в це ми впираємось».* (Експерт 15)

„*«Ви ж розумієте, що питання розподілу повноважень – це завжди питання розподілу коштів. І жодне з міністерств не хоче віддавати кошти, якими воно оперує. І в результаті виходить, що в нас де-юре є Міністерство у справах ветеранів, а де-факто – ще 22 ЦОВВки (цен-*

тральні органи виконавчої влади) роблять ті чи інші послуги, завдання і так далі, які стосуються ветеранів. І це дезорієнтує ветерана». (Експертка 2)

Загалом проблематика, якою опікується міністерство, радше відповідає інституціям нижчого рівня або навіть збігається з роботою, яку мало б виконувати громадянське суспільство. Серед заслуг міністерства можна назвати Єдиний державний реєстр ветеранів, який, утім, не працює під час повномасштабної війни з міркувань безпеки. «Єдине вікно» або єдина база послуг також не працює ефективно, зокрема тому, що громадські організації, які займалися наданням послуг для ветеранок і ветеранів, перепрофілюються на волонтерську допомогу війську і/або цивільному населенню і не надають ветеранські послуги тією мірою, що й раніше.

„*«Багато активностей, які робить Міністерство у справах ветеранів, – вони не зовсім про рівень міністерства. Це про рівень органів влади нижчого рівня, всіляких агенцій, фондів, державних установ, організацій. Багато чого взагалі перегукується з функціями громадянського суспільства. Але якщо казати про функціонал центрального органу виконавчої влади, то якихось суттєвих змін з 2019 року, щоб сказати: «От це кардинально помінялося, і тепер по-іншому» – на жаль, я не можу назвати, окрім Єдиного державного реєстру ветеранів».* (Експерт 15)

Нечіткі функції міністерства призводять до того, що навіть за наявності добрих намірів і готовності працювати ця робота може лишатися неефективною.

«На рівні владних вертикалей Міністерство у справах ветеранів не може поставити завдання Міністерству охорони здоров'я».
(Експерт 15)

Експертки відзначають, що повномасштабне вторгнення змінило підхід до проблем як ветеранок, так і ветеранів загалом, оскільки частина з них повернулася на службу. Після перемоги кількість ветеранів і ветеранок значно зростає. Очікується, що як портрет ветерана і ветеранки, так і картина їхніх потреб і запитів може суттєво змінитися. Експерти прогнозують, що після перемоги в Україні буде до п'яти мільйонів ветеранів і ветеранок. При цьому критерії надання ветеранського статусу досі чітко не встановлені.

Це означає, що аналіз потреб ветеранок і ветеранів як цілісної спільноти, який здійснювався до повномасштабного вторгнення, більше не актуальний, а проводити нове дослідження може бути ще зарано. Понад те, сама категорія «повернення до мирного життя» станом на початок 2023 року проблематична, оскільки через значну інтенсифікацію бойових дій «обсягу» мирного життя зараз ще менше.

«Ми роками говорили про те, що там у нас ветерани не можуть повернутися в мирне життя, тому що в їх картині світу мирного життя не існувало, тому що війна тривала там, на сході України, але зараз цього життя мирного існує ще менше. Війна на всій території. Тому ми не можемо говорити про

якісь класні процеси реінтеграції ветеранок у соціум, тому що у нас немає просто мирного життя». (Експертка 12)

Попри це, Український ветеранський фонд як державна організація, яка розподіляє ресурси на користь ветеранської спільноти, проводить опитування про потреби вже зараз. На момент написання цього тексту відбулася перша хвиля опитування й готувалася до запуску друга⁸⁴.

Загалом з 2019 року, коли було створено Міністерство у справах ветеранів України, ветеранкам не приділялося достатньо уваги. Хоча міністерство й звернулося до громадського сектору із запитом підготувати рекомендації щодо скорочення ґендерного розриву в доступності послуг для ветеранської спільноти, які згодом були написані та опубліковані⁸⁵, фактично державні або міжнародні програми, зосереджені на ветеранках як таких, не розроблялися, і засадничих інституційних змін у цьому напрямі експертки не спостерігають. Стратегічний підхід до ветеранок переважно «ґендерно нечутливий» – не існує їх прямої дискримінації, але й немає розуміння того, що вони, зокрема, жінки-матері, можуть мати певні специфічні проблеми, пов'язані саме з ґендером. Інклюзивна політика щодо ветеранів не має ґендерної специфіки (фактично зараз основна увага приділяється тим з них, що повертаються з пораненнями, а це можуть бути і чоловіки, і жінки).

«Я не бачу дискримінації ветеранок як жінок саме у ветеранській

⁸⁴ «Чого потребують ветерани?» Український ветеранський фонд Мінветеранів запустив опитування // Український ветеранський фонд, 6 лютого 2023: <https://veteranfund.com.ua/2023/02/06/opytuvannya2/>

⁸⁵ Рекомендації щодо скорочення ґендерного розриву у доступності послуг для ветеранської спільноти. К. : БО БФ «ССС», 2021: https://sss-ua.org/Library/book/recom_gend.pdf

спільноті, але і не бачу того розуміння, що є особливості, особлива проблематика, яка потребує особливої уваги й інших підходів, ніж до чоловіків». (Експертка 2)

Програми, державні або міжнародні, які б давали можливість ветеранкам, наприклад матерям, які самі виховують дітей, отримувати рівні можливості з чоловіками, наразі не розроблені. Питання відновлення жіночого здоров'я, зокрема розв'язання тих проблем, які можуть виникати або виникали в жінок у результаті служби в тих чи інших підрозділах сектору безпеки і оборони, мали б виділятися окремо, але цього також не робиться. Експертки з громадського сектору вказують, що намагаються впроваджувати ґендерно чутливі підходи у своїх власних організаціях

і можуть назвати інші організації, які спеціально допомагають жінкам, проте, за їхніми словами, не всі організації, що надають послуги ветеранській спільноті, готові це робити.

Інші експерти вказують, що потреби ветеранок загалом подібні до проблем чоловіків-ветеранів, проте в процесі надання послуг може спостерігатися сексизм. Пріоритетами роботи з ветеранками та ветеранами експерти визначають здоров'я (як фізичне, так і психічне) і працевлаштування.

Загалом через проблеми в розробленні державної політики щодо ветеранської спільноти, які своєю чергою похідні від непередбачуваності часу перемоги та її ціни, про ґендерну чутливість цієї політики говорити поки що зарано.

Анна Квіт, Ганна Гриценко

2.4. Репрезентація військовослужбовиць і ветеранок у медіа та кіно

Увага до українських військовослужбовиць і ветеранок в українських медіа зростає з 2014 року. У 2015 році, коли було проведено перше дослідження «Невидимий батальйон», жінки у військовій сфері, зокрема ті, які брали участь в АТО, залишалися здебільшого невидимими в правовому полі, медіа й суспільстві. Якщо у 2015 році медіа фокусувалися на наявності жінок в армії, військовій сфері як такій, а також героїзації окремих особистостей, то у 2023 році вони говорять також про умови служби жінок, їхні потреби, представля-

ють жінок у військовій сфері (військовослужбовиць, парамедикинь, волонтерок для ЗСУ) як професіоналок своєї справи.

Експертки-медійниці відзначають помітне **збільшення видимості жінок у секторі безпеки та зростання висвітлення їхніх актуальних проблем**. На момент проведення дослідження «Невидимий батальйон» у 2015 році медійне зображення жінок у секторі безпеки було загалом незадовільним і транслувало сексистські стереотипи замість окреслення реального досвіду героїнь матеріалів. З часом це ставлення почало змінюватися на краще, виходили інтерв'ю з військовослужбовицями, які розповідали власні історії й описували власні труднощі. Зараз, на думку експерток, медіа допомагають звертати увагу на конкретні проблеми й прискорю-

вати їх розв'язання. Попри це, сексистські медіаматеріали, які сексуалізують жінок, досі трапляються.

Завдяки медіа стали відомими імена певних військовослужбовиць і волонтерок — Тайри (Юлії Паєвської), Пташки (Катерини Поліщук), Наталії Лелюх, Тати Кеплер. Жінки-держслужбовці комунікують питання безпеки і оборони в медіа — заступниця міністра оборони Ганна Маляр і речниця командування «Схід» Наталія Гуменюк. Медіаматеріали самого сектору безпеки, зокрема візуальні, почали охоплювати й жінок. Деякі військовослужбовиці з'являються в медіа, на думку експерток, через те, що вони були відомими й медійними в цивільному житті, наприклад Євгенія Закревська, Леся Ганжа, Леся Литвинова, Тетяна Чорновол.

Серед медіа, окрім жіночих, які працюють із цією темою, експертки називають телеграм-канал військового оглядача Ігалья Левіна як ґендерно чутливий завдяки бекграунду автора, колишнього офіцера Армії оборони Ізраїлю.

Варто відзначити також те, що **військовослужбовиці почали з'являтися в кінематографі**. Окрім документального фільму «Невидимий батальйон», присвяченого цій темі, жінки представлені і в іншій сучасній кінопродукції.

«У моєму сприйнятті критичний поворот у цьому за ці дев'ять років відбувається саме в тому, що їхній образ не є образом слабкої жінки або взагалі якоїсь фігури, яка потребує допомоги. Це дієва фігура, яка фактично живе і працює в тих самих умовах, що і чоловіки; і інколи вигрібає навіть більше, ніж чоловіки, тому що має більш стійку

психіку, більш адаптивну психіку, і яка не поступається у своїх завданнях, обов'язках чоловікам. Це не пасивна і слабка жінка, а людина, яка першочергово виконує свої обов'язки. І ці обов'язки фактично не відрізняються від чоловічих. А якщо ми можемо порівняти фільм Сергія Лисенка «Брати по зброї» і фільм Аліни Горлової «Явних проявів немає», то ми фактично не побачимо різницю в обов'язках або не побачимо різницю в обставинах, скажімо так. Тобто це так чи інакше в першу чергу боєць». (Експертка 14)

Проте жіночі голоси у сфері безпеки все ж недостатньо представлені. Українські військові експерти в медіа здебільшого чоловіки, експертки згадують лише Марію Берлінську як фахівчиню у сфері аеророзвідки.

«Я можу сказати, що ветеранський рух і документалістика та сама, яка стосується «Невидимого батальйону», власне, і голоси стосовно того, щоб змінити і розширити перелік посад, які можуть займати жінки в військовій справі, вони всі, власне... усе це сприяло тому, що насправді до жіночих голосів і у війську, і жіночих голосів як військових експертів стали більше дослухатися. Але пропорція все одно, на мій погляд, залишається незбалансованою, тобто все одно переважну більшість ми чуємо саме чоловічих голосів». (Експертка 6)

Часто медіапозиціонування військових жінок усе ще тяжіє до зображення їх як винятку в чоловічому світі.

«Її [військовослужбовицю] дуже часто питають, як почуввається

жінка в армії, і меншою мірою розмовляють з нею, ну, так само, на тому рівні, якби розмовляли з чоловіком-воїном, представником ЗСУ або Тероборони. Тобто все одно питають, наскільки їй комфортно в чоловічому світі». (Експертка 6)

Натомість український кінематограф менш схильний романтизувати образ жінки на війні. На думку експертки-кінокритикині, фільми, зняті в Україні з 2014 року, зображають жінок на війні як таких, які за своїми завданнями й можливостями мало поступаються чоловікам, а також не виділяють їх як окреме «явище» на війні, як це можуть робити медіа.

«У цьому, мені здається, і цінність цих фільмів, нехай їх не так багато, але цінність в тому, що вони не намагаються ані романтизувати перебування жінки на фронті, ані педальювати сам факт, що це жінка, і тому треба якось цю тему особливо підкреслювати. Цінність цих фільмів саме в тому, що вони зображують жінку як рівну, як рівного бійця, тобто не відбувається додаткової романтизації, і це працює, як на мене, дуже сильно, тому що тут немає місця для маніпуляцій». (Експертка 14)

Експертка підкреслює **роль жіночого погляду на жінку на війні**. Серед невеликої кількості фільмів, героїнями яких є жінки на війні, найбільш визначними вона називає ті, які зняли самі жінки. Наприклад, документальний фільм «Невидимий батальйон»⁸⁶, «Явних проявів немає»⁸⁷ та

«Аліса в країні війни»⁸⁸. Фільми про жінок на війні в Україні почали з'являтися з 2017 року, і саме жінки здебільшого залучені до осмислення й зображення жіночого досвіду на війні в кінематографі.

Тема військовослужбовиць представлена і в так званих **«глянцеви́х» медіа**, які, попри свою специфіку, зображають військовослужбовиць, ветеранок, волонтерок та інших дотичних до військової справи і роблять це достатньо адекватно – як лідерок суспільної думки. Це також спосіб формування нового образу жінки та лідерки думки в умовах воєнного сьогодення в Україні. Маючи широке охоплення аудиторії, глянцеви́ медіа представляють сучасних українських жінок під час війни як таких, що поєднують в собі традиційні жіночі характеристики та нові якості, пов'язані з військовою справою.

«...до прикладу, український «Vogue» – це глянце́ве відоме видання, яке зі своєї точки зору показує жінок-військових, жінок-волонтерок, жінок, які так чи інакше дотичні до військової справи, і вони показують їх з адекватної сторони. Це інтерв'ю з ветеранками і зйомки. І виходячи із цього, можемо сказати, що жінки-військові в них стали лідерами думок як для медіа, так і для суспільства. Наразі мені здається, що так, змінено, те, що стали набагато більше про це говорити». (Експертка 1)

З 2014 року медіа також відіграють важливу роль в адвокації прав жінок у секто-

⁸⁶ Невидимий батальйон, фільм, 2017, реж. І. Цілик, С. Ліщинська, А. Горлова: <https://invisiblebattalion.org/mediahub/#films>

⁸⁷ Явних проявів немає, фільм, 2018, реж. А. Горлова: <https://takflix.com/films/no-obvious-signs>

⁸⁸ Аліса в країні війни, фільм, 2015, реж. А. Коваленко, Л. Дуракова: <https://docudays.ua/2016/movies/docu-zhittya-2016/alisa-v-kraini-viyjni/>

рі безпеки і оборони. Публічний розголос таких питань, як заборона жінкам займати бойові посади в той час, як вони офіційно перебувають на передовій, виконуючи бойові завдання, брак соціального захисту, незручне парадне взуття для військовослужбовиць, відсутність жіночої військової форми, сексуальні домагання тощо, слугує додатковим важелем впливу на керівництво сектору оборони для подальших реформ і змін в правовому регулюванні й забезпеченні жінок у військовій сфері.

«Тому найперше, що ми помічаємо, що жіноча тема в армії стала більш підсвіченою медіа. З однієї сторони, це добре, тому що завдяки тому більше почали говорити про жіночу форму в медіа. Не лише завдяки цьому, але теж завдяки тому, що ми підсвічуємо цю тему, зараз жіноча форма тестується в міністерстві». (Експертка 1)

Серед проблем, які мало висвітлені в українських медіа, на думку опитаних експерт, реінтеграція ветеранок у цивільне життя. Споживачам українських медіа уже знайомий образ чоловіка, який повернувся з війни, який має видимі ознаки інвалідності або який інтегрується в цивільний ринок праці, або представляє ветеранську спільноту, або балотується в органи виконавчої влади, або має посттравматичний стресовий розлад тощо. Проте **жіночий досвід повернення з війни висвітлений мало.** Це може бути пов'я-

зано з активною фазою війни, меншою кількістю жінок у ЗСУ. Проте він також потребує визнання і висвітлення. Особливо з огляду на адвокаційну силу медіа, задля досягнення змін у політиці реінтеграції ветеранок і її імплементації, а також формування позитивного суспільного ставлення до жінок, що брали участь у захисті країни. Експертки відзначають внесок Жіночого ветеранського руху у висвітлення питань, пов'язаних з досвідом і потребами жінок у військовій сфері та ветеранок. Він також зняв серію фільмів про жінок, які загинули, захищаючи Україну, щоб вшанувати їхню пам'ять⁸⁹. Опитані експертки відзначають важливість документальних фільмів «Невидимий батальйон» і «Явних проявів немає», які суттєво підвищили видимість ветеранок у публічному просторі. Також тематика участі жінок у війні починає фіксуватися й популяризуватися у мультфільмах, як-от у п'ятій серії мультика «Книга-мандрівка. Нескорені» під назвою «Жіноча лють»⁹⁰.

Проте загалом репрезентація ветеранок у медіа, як відзначають експертки, у 2022 та 2023 роках пов'язана з репрезентацією жінок – чинних військовослужбовиць. Оскільки частина ветеранок повернулася на фронт у 2022 році, на рівні сприйняття медіаматеріалів часом може бути важко визначити, чи вони показують жінку як військовослужбовицю чи як ветеранку, немає чіткого розрізнення між цими ролями.

⁸⁹ Жінки, які загинули за Україну. Серія мініфільмів: https://www.uwvm.org.ua/?page_id=3370

⁹⁰ Книга-мандрівка. Нескорені. Серія 5 «Жіноча лють»: <https://www.youtube.com/watch?v=0QPQ5dcxoas>

2.5. Резюме виконання рекомендацій дослідження «Невидимий батальйон 2.0» (2018–2019)

Дослідження містило дорожню карту основних рекомендацій, адресованих органам державної влади, очікувані результати яких підсумовані в *Таблиці 2.3*.

Таблиця 2.3. Виконання основних рекомендацій дослідження «Невидимий батальйон 2.0» (2018–2019) станом на 2023 рік

№	Очікувані результати внаслідок виконання основних рекомендацій	Виконано (аргументація)	Частково виконано (аргументація)	Не виконано (аргументація)
1	Проводити ґендерно чутливе оцінювання потреб ветеранів і ветеранок (зокрема, шляхом опитування) у послугах соціального захисту, працевлаштуванні, медичних послугах, психологічній реабілітації.	Проводиться, наприклад Українським ветеранським фондом.		
2	Проводити оцінювання ефективності наданих ветеранам і ветеранкам послуг.			Проведені соціологічні опитування ветеранів і ветеранок щодо задоволеності послугами, якими вони користувалися, проте ґрунтовного оцінювання якості наданих послуг не зроблено.
3	Створити Міністерство у справах ветеранів.	Створено в листопаді 2018 року.		
4	Створити єдину уніфіковану базу послуг для ветеранів і ветеранок з інформацією про стан їхнього фізичного і психологічного здоров'я та їхні потреби в медичних і психосоціальних послугах.		Створена, проте інформація станом на 2023 рік застаріла у зв'язку з перепрофілюванням значної кількості організацій, які раніше надавали послуги ветеранам і ветеранкам.	

№	Очікувані результати внаслідок виконання основних рекомендацій	Виконано (аргументація)	Частково виконано (аргументація)	Не виконано (аргументація)
5	Забезпечити доступність усіх пільг і програм для військовослужбовців, які демобілізувалися (або звільнилися з військової служби) у зв'язку з вагітністю та пологами.		Централізовано не виконано, у громадському секторі частково впроваджується. Послугам бракує гендерної чутливості.	
6	Збільшити кількість кваліфікованих психологів, проводити кампанії з підвищення кваліфікації для психологів, залучених до надання допомоги ветеранам і ветеранкам та членам їхніх сімей.		Не виконано централізовано. Частково впроваджується в громадському секторі.	
7	Підвищити обізнаність медичних працівників щодо пільг у сфері охорони здоров'я для ветеранів, учасників війни, УБД (незалежно від статі) і членів їхніх сімей, а також підвищити кваліфікацію цивільних лікарів для роботи з бойовими травмами.	Бракує інформації.		
8	Запровадити перехідний період між виконанням обов'язків військової служби й перед поверненням до мирного життя (організувати проведення співбесід, гендерно чутливих тренінгів з профорієнтації та фінансової грамотності для ветеранів і ветеранок, медичних оглядів тощо).			На практиці не реалізовано. Термін «перехід» згадано лише в назві чинного Закону. Процес розроблення підзаконних нормативно-правових актів до нього триває.

№	Очікувані результати внаслідок виконання основних рекомендацій	Виконано (аргументація)	Частково виконано (аргументація)	Не виконано (аргументація)
9	<p>Здійснювати необхідну медичну (психологічну, психотерапевтичну) реабілітацію з урахуванням тих особливостей реакцій на стресові фактори, які залежать від статі особи, і внести зміни до чинного уніфікованого клінічного протоколу первинної, вторинної (спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги «Реакція на важкий стрес та розлади адаптації. Посттравматичний стресовий розлад».</p>	<p>Бракує інформації.</p>		
10	<p>Створити спеціальні програми психологічної реабілітації не лише для ветеранів і ветеранок, а також окремо для сімей учасників і учасниць АТО/ООС (наприклад, матерів і дружин).</p>	<p>Розроблено Програму соціальної підтримки учасників АТО/ООС, учасників Революції Гідності та членів їхніх сімей.</p>		
11	<p>Для встановлення ґендерної рівності у сфері безпеки і оборони, забезпечити доступність середньої спеціальної та вищої військової освіти для жінок, зрівняти права і обов'язки юнаків та дівчат під час навчання у військових навчальних закладах.</p>	<p>Завдяки наданню повного доступу до посад жінки тепер мають змогу вступати у ВВНЗ на всі спеціальності.</p>		

№	Очікувані результати внаслідок виконання основних рекомендацій	Виконано (аргументація)	Частково виконано (аргументація)	Не виконано (аргументація)
12	Покращити координацію відомств, які надають послуги ветеранам і ветеранкам та підпорядковуються різним міністерствам; централізувати й систематизувати управління системою реінтеграції ветеранів і ветеранок у межах одного виконавчого органу, наприклад очікуваного Міністерства у справах ветеранів.			Міністерство у справах ветеранів України має недостатньо ресурсів і повноважень для ефективної допомоги ветеранській спільноті.
13	Надати можливість ветеранам і ветеранкам, які служили в добровольчих батальйонах, отримувати посвідчення УБД і всі пільги, які випливають із цього статусу.	Виконано станом на початок 2022 року. Недостатньо інформації про добровольців і доброволиць, які беруть участь у бойових діях після 24 лютого 2022 року.		
14	Внести ці рекомендації до Національного плану дій з виконання резолюції ООН 1325 «Жінки, мир, безпека».		Частково виконано, зокрема внесені положення про працевлаштування ветеранок.	
15	Виділити достатнє фінансування на реалізацію положень про права ветеранок у НПД 1325 та інших профільних документах.			Не виконано. Текст НПД 1325 до 2025 року вказує на те, що державне фінансування на виконання завдань з реалізації прав і потреб ветеранок не виділене.

РОЗДІЛ 3. СЕКСУАЛЬНІ ДОМАГАННЯ У ВІЙСЬКОВІЙ СФЕРІ В УКРАЇНІ: ДВА РОКИ ПІСЛЯ «НЕВИДИМОГО БАТАЛЬЙОНУ 3.0»

Тамара Марценюк

3.1. Статистична інформація про випадки сексуальних домагань на військовій службі

Питання протидії сексуальному насильству в українському суспільстві загалом і у військовій сфері, зокрема, актуальне й потребує ретельної уваги. Щоб розуміти масштаби проблеми, варто **фахово фіксувати статистичні дані про такі випадки**. Виклики подібної статистики – це небажання постраждалих від сексуальних домагань на військовій службі інформувати про них, складнощі самого процесу інформування, табування тематики сексуального насильства тощо. Постраждалі не готові звертатися по допомогу, адже стикаються з віктимною поведінкою оточення – звинуваченнями в їхній бік щодо сексуального насильства.

Згідно з даними МОУ, отриманими на запит на інформацію від 16 січня 2023 року в межах цього дослідження, у 2018–2022 роках на «гарячі лінії», «телефони довіри» МОУ та Генерального штабу ЗСУ, позаштатні call-центри органів військового

управління ЗСУ не надходили звернення про сексуальні домагання та ґендерно-зумовлене насильство (далі – ГЗН) у ЗСУ.

Статистичну інформацію про випадки сексуальних домагань на військовій службі на своїх «гарячих лініях» фіксують громадські організації, такі як Всеукраїнська громадська організація «Юридична сотня», Асоціація жінок-юристок України «ЮрФем», «Ла Страда – Україна».

Наприклад, Асоціація жінок-юристок України «ЮрФем» у річному звіті за 2022 рік зазначила, що з квітня 2022 року працювала **лінія правової допомоги «ЮрФем: підтримка»**, яка надає безоплатну правову допомогу постраждалим від сексуального насильства та різних форм дискримінації⁹¹. У межах цього дослідження ми надіслали додатковий інформаційний запит з приводу звернень про сексуальне насильство щодо військовослужбовців і військовослужбовиць під час проходження військової служби. Так, станом на 7 лютого 2023 року на лінію «ЮрФем: підтримка» надійшло близько 200 звернень. Десять з них – від жінок-військових, які проходили військову службу.

Переважно телефонували жінки-військові з приводу сексуального насильства та

⁹¹ Звіт про діяльність ЮрФем, 2022. С. 8: <https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2023/01/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82-%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C-%D0%AE%D1%80%D0%A4%D0%B5%D0%BC.pdf>

дискримінації, з якими вони стикнулися під час проходження військової служби. Також надходили звернення, які стосувалися виплат і присвоєння військового звання. Звернення про сексуальне насильство стосувалися сексуальних домагань з боку командирів, побратимів, примушування до вступу в статевий зв'язок, зґвалтування, побиття, які відбувалися під час виконання військових обов'язків. Військові жінки бояться звертатися з рапортом до командира або писати заяву в органи правопорядку з приводу фактів насильства. Зокрема, вони остерігаються негативних ризиків, які можуть настати для них усередині військової частини від колег по службі, а внутрішнє розслідування проходить під виглядом «покривання своїх» і з дотриманням «чоловічої солідарності».

Окрім того, **«ЮрФем: підтримка»** **супроводжує чотири справи, які стосуються сексуального насильства**, вчиненого щодо військових жінок.

- Одна зі справ стосується військової, що зазнала сексуального насильства з боку командира, який примушував її вступити з ним у статевий зв'язок. Відкрито кримінальне провадження за фактом вчинення кримінального правопорушення, передбаченого статтею 154 ККУ. Адвокатка намагається кваліфікувати такі дії ще за частиною 5 статті 426-1 ККУ, подана скарга до суду про невнесення відомостей у Єдиний реєстр досудових розслідувань.
- Інша справа стосується сексуальних домагань, погроз, вчинених щодо військової її колегами по службі. Адвокатка подала заяву в органи правопорядку та попросила відкрити кримінальне провадження за фактом

вчинення кримінальних правопорушень, передбачених частиною 3 статті 406, частиною 4 статті 426 ККУ. Однак отримала відмову, яка зараз оскаржується в суді.

- Ще одна справа стосується зґвалтування жінки-військової і перебуває на стадії досудового розслідування.
- Четверта справа стосується військової, яка під час проходження військової служби стикнулася з порушенням прав, яке полягало в ігноруванні її прохань щодо скерування на медичний огляд, дискримінації, приниження, зневажливого ставлення колег по службі, а також утисках.

Асоціація жінок-юристок України «ЮрФем» розробила пам'ятку для військовослужбовиць на випадок сексуального насильства під час військової служби. Пам'ятку організація поширювала у співпраці з Жіночим ветеранським рухом.

Згідно з даними ГО «Ла Страда – Україна», протягом 2022 року Національна гаряча лінія із попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації отримала 38 472 звернення. Від військовослужбовців і військовослужбовиць та членів і членкинь їхніх сімей – 995 звернень (2,6 % від загальної кількості). Щодо сексуальних домагань і сексуального насильства – 147 звернень, серед яких консультації щодо зґвалтувань – 88, щодо сексуальних домагань – 59. Серед них **два звернення щодо сексуального насильства на військовій службі**: одне стосувалося зґвалтування військовослужбовиці під час проходження військової служби, інше – сексуальних домагань командиром під час проходження військової служби.

Аналізуючи запити щодо сексуальних домагань на Національну гарячу лінію із попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та ґендерної дискримінації, «Ла Страда – Україна» зазначає, що їх стає більше порівняно з минулими роками. Також зростає кількість запитів щодо дискримінації військовослужбовиць на робочому місці своїми керівниками.

«Гарячу лінію» для військовослужбовців, ветеранів і членів їхніх сімей щодо питань проходження військової служби та соціального забезпечення ветеранів має **ГО «Юридична сотня»**⁹². За 2022 рік на «гарячу лінію» надійшло 136 звернень щодо нестатутних відносин (85 – від чоловіків і 51 – від жінок). Більшість звернень стосувалася проблем з командуванням (128 звернень – це власне скарги на дії командування), завдання тілесних ушкоджень і погроз. Тільки одне зі звернень (від жінки) стосувалося сексуальних домагань. Таку малу кількість звернень на тему сексуального насильства на юридичну «гарячу лінію» можна пояснити двома причинами. Зокрема, постраждалі можуть бути не готові звертатися по юридичну підтримку, адже ще не отримали психологічної підтримки, або через табуованість тематики. З іншого боку, оскільки існують спеціалізовані «гарячі лінії» з тематики протидії ґендерному насильству (як-от, «ЮрФем» і «Ла Стради»), то переважно звертаються на них.

Таким чином, спостерігається зростання кількості звернень постраждалих вій-

ськових щодо сексуальних домагань, що свідчить про збільшення рівня публічності цієї проблеми. Однак тематика все ще достатньо замовчувана й табуована. Як видно зі статистики різноманітних «гарячих ліній», постраждалі військові жінки схильні звертатися радше до громадських організацій, ніж просити допомоги у своєму робочому середовищі. Загалом бракує офіційних даних про випадки сексуальних домагань у військовій сфері. Статистики «гарячих ліній» недостатньо, щоб відтворити повну картину кількості сексуальних домагань у військовій сфері України. Дзвінки на «гарячу лінію» не охоплюють усіх випадків, а лише радше ті, коли постраждалі готові говорити про свій досвід, а також коли вони знають, куди звертатися у випадку сексуальних домагань.

Отже, реальні масштаби проблеми із сексуальними домаганнями у військовій сфері складно оцінити. Висновки про статистичні дані з дослідження «Невидимий батальйон 3.0. Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні»⁹³, проведеного два роки тому, залишаються актуальними і у 2023 році. Відсутність реальних даних про випадки сексуальних домагань перешкоджає фаховій протидії цьому явищу. Зважаючи на збільшення кількості жінок у секторі безпеки і оборони України, які частіше ризикують постраждати від сексуальних домагань, існує гостра потреба в налагодженні ефективних механізмів моніторингу випадків сексуальних домагань і їх протидії у військовій сфері.

⁹² Гаряча лінія // Юридична сотня: <https://legal100.org.ua/diialnist/hariacha-liniia>

⁹³ Невидимий батальйон 3.0. Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні (соціологічне дослідження) / текст та заг. ред. Тамари Марценюк; Інститут ґендерних програм. Київ : б. в., 2021. С. 130: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/f7fdf340-01af-42a0-9395-72b6d87e3cc2>

Тамара Марценюк

3.2. Освіта й просвіта щодо протидії сексуальному насильству

Обізнаність у тематиці забезпечення гендерної рівності, уміння розпізнавати сексуальні домагання, протидіяти їм і боротися з наслідками – важливі аспекти протидії гендерному насильству в секторі безпеки і оборони. **Гідність і професійність – це ті цінності збройних сил, які поширюються також шляхом освіти й просвіти.**

У 2021 році було створено **онлайн-курс на платформі «Prometheus» «Гендерна рівність та протидія сексуальним домаганням у військовій сфері»⁹⁴.**

Курс розробила ГО «Інститут гендерних програм» у межах інформаційної кампанії «Невидимий батальйон 3.0. Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні» за підтримки Фонду сприяння демократії Посольства США в Україні. Він призначений передусім для співробітниць і співробітників сектору безпеки і оборони України, ветеранів і ветеранок, військових журналісток і журналістів, працівників і працівниць середовища військової освіти, а також усіх зацікавлених у темі забезпечення гендерної рівності у військовій сфері.

Згідно з офіційними даними, отриманими від освітньої онлайн-платформи «Prometheus», станом на 11 січня 2023 року кількість слухачів на курсі становила 23 365 осіб, а кількість згенерованих сертифікатів про прослуханий курс – 21 105 (90 % від усіх, хто записався на курс, що

досить високий показник). Середній вік слухача – 34 роки. Серед слухачів переважають чоловіки (83 %).

Щодо цього курсу важливо додати, що Департамент військової освіти і науки МОУ рекомендував ВВНЗ і військовим структурним підрозділам закладів вищої освіти включити його до планів роботи з курсантами. Окрім того, до Переліку курсів підвищення кваліфікації для військовослужбовців та працівників ЗСУ включено курс з питань гендерної рівності та основ гендерної політики у ЗСУ, який проводиться на базі Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського.

Згідно з даними МОУ, отриманими на запит на інформацію від 16 січня 2023 року, керівництво ЗСУ приділяє значну увагу запобіганню та протидії СНПК. Ось деякі приклади такої роботи:

- проводяться курси цивільно-військової співпраці на базі ВВНЗ, у тому числі із залученням іноземних радників;
- забезпечено діяльність «гарячої лінії» з питань реагування на факти гендерної дискримінації та насильства за ознакою статі у військових частинах (підрозділах);
- розміщено інформацію з гендерної тематики на інформаційних ресурсах Головного управління та Генерального штабу ЗСУ, яка спрямована на посилення суспільного усвідомлення ролі жінок у збройному захисті українського народу від російської агресії;
- розроблено індивідуальну інформаційну картку з гендерних питань (за підтримки ГО «Інформаційно-консультативний жіночий центр»), тираж 14 100 примірників розповсюджено у вій-

⁹⁴ Гендерна рівність та протидія сексуальним домаганням у військовій сфері // Онлайн-курс на платформі «Prometheus», базовий рівень: https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:Prometheus+GE101+2021_T2/about

ськах, органах військового управління тощо;

- до військ направлено Рекомендації щодо запобігання і протидії домашньому насильству в сім'ях військовослужбовців і військовозобов'язаних, розроблені Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини.

Звісно ж, громадські організації також займаються освітою й просвітою щодо протидії ґендерному й сексуальному насильству. Як зазначили в **Асоціації жінок-юристок України «ЮрФем»**, у програмі «Виявлення і реагування на випадки СНПК і надання допомоги постраждалим» брали участь представники й представниці сектору безпеки і оборони, зокрема значний відсоток присутніх з Національної поліції – це слідчі, старші слідчі, завідувачі сектору розкриття злочинів категорії минулих років Управління карного розшуку, спеціалісти та спеціалістки районних управлінь поліції (у т. ч. сектору психологічного забезпечення), начальниця відділу моніторингу питань ґендерної рівності та координації протидії домашньому насильству Управління дотримання прав людини

Національної поліції, головна спеціалістка відділу моніторингу питань ґендерної рівності та координації протидії домашньому насильству Управління дотримання прав людини Національної поліції тощо. Також у ній узяли участь представники та представниці Міністерства внутрішніх справ України, наприклад начальниця відділу з питань дотримання ґендерної рівності, головний спеціаліст відділу з питань дотримання ґендерної рівності Департаменту моніторингу дотримання прав людини.

Загалом **«ЮрФем: освіта»** активно співпрацює із сектором безпеки і оборони в напрямі ґендерного мейнстримінгу та проведення навчання на теми, що стосуються протидії ґендерному насильству та допомоги постраждалим від СНПК. Упродовж останніх пів року відбулася низка тренінгів для апарату Міністерства внутрішніх справ України, фахівців і фахівчинь, відповідальних за імплементацію ґендерного напрямку в системі Державної служби України з надзвичайних ситуацій і структурних підрозділів Національної поліції з питань ґендерної рівності на теми протидії сексизму та ґендерному насильству.

*Анна Квіт, Марія Звягінцева,
Алла Белошенко,
Вікторія-Наталія Фацієвич*

3.3. Актуальні проблеми протидії ґендерному насильству у військовій сфері

Інтеграція жінок у військовій сфері важлива, оскільки допомагає використати

потенціал кожного індивіда незалежно від статі. Це важливо також і тому, що за останні роки кількість жінок в армії зростає в кілька разів. Професійна й ефективна армія полягає в розкритті можливостей кожної людини.

Однак проблеми, пов'язані із сексуальними домаганнями у військовій сфері, залишаються нерозв'язаними. Зауважимо, що від сексуальних домагань страждають не лише жінки, а й чоловіки. В умовах війни

не лише цивільні жінки і чоловіки, але й військові, можуть постраждати від сексуальних домагань і СНПК. Проте фахових даних про кількість випадків сексуальних домагань у секторі безпеки і оборони бракує. Так само, як і даних про СНПК в Україні, зокрема щодо військовослужбовиць і військовослужбовців.

Проте відомо, що в цей період набули розголосу дві справи про сексуальне домагання військового командира до підлеглої^{95, 96}. Однак через повномасштабне вторгнення справи призупинилися. Також, за даними МОУ, з 2015 до 2022 рр. до Єдиного реєстру досудових розслідувань були внесені відомості за ознаками кримінальних правопорушень, передбачених статтями 152–156-1 ККУ (Розділ IV Особливої частини – «Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканності особи»), а саме вчинення військовослужбовцями відносно військовослужбовців і цивільного населення 49 кримінальних правопорушень.

У НПД 1325 одна з п'яти стратегічних цілей присвячена забезпеченню захисту від насильства за ознакою статі, сексуального насильства (в умовах збройного конфлікту та в мирний час). Окремі рекомендації, надані в дослідженні «Невидимий батальйон 3.0. Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні», перетинаються із зобов'язаннями НПД 1325 на період до 2025 року:

- внесення змін до кримінального та адміністративного кодексів України;

- розроблення та надання послуг постраждалим від сексуальних домагань і ГЗН;
- розроблення інструментів для фіксації випадків злочинів проти життя і здоров'я, статевої свободи і недоторканості, честі та гідності особи в умовах конфлікту;
- визначення інституційного механізму для належного реагування, документування та розслідування злочинів проти життя і здоров'я, статевої свободи і недоторканості, честі та гідності особи в умовах конфлікту;
- розроблення та імплементація превентивних заходів і програм для кривдників. Так, НПД 1325 пропонує такі заходи, як «розроблення програми психологічного тестування кандидатів на посади в органах сектору безпеки і оборони, зокрема тестування щодо схильності до вчинення насильства та агресії» та «розроблення та затвердження профілактичних програм для осіб, схильних до агресії, зокрема тих, що проходять службу в секторі безпеки і оборони, для запобігання насильству за ознакою статі та сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом».

З грудня 2020 року, коли було опубліковано дослідження «Невидимий батальйон 3.0. Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні» та ухвалено другий НПД 1325, не відбулося суттєвих змін щодо

⁹⁵ Сексуальні домагання в ЗСУ: резонансна справа (відео) // Deutsche Welle, 17 липня 2020: <https://www.dw.com/uk/%D1%81%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96-%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%B2-%D0%B7%D1%81%D1%83-%D1%87%D0%B8%D0%BC-%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%88%D0%B8%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%8C-%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0-%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%BE/a-54222152>

⁹⁶ Черговий секс-скандал у ЗСУ: чи покарають полковника, який домагався підлеглої // 24 канал, 21 січня 2021: https://24tv.ua/zsu-polkovnika-zvinuvatili-seksualnomu-domaganni-novini-chernigova_n1519214

протидії сексуальним домаганням у військовій сфері. Водночас доцільно вказати на певний прогрес у розробленні політик і підвищенні поінформованості, але не налагодженні ефективних механізмів реагування та притягнення до відповідальності.

За останні два роки спостерігаються деякі зміни, які відповідають рекомендаціям щодо протидії сексуальним домаганням у військовій сфері, наданим у межах проєкту «Невидимий батальйон 3.0. Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні»:

- ратифіковано Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами;
- поступово покращуються військові статuti, вони доповнюються ґендерно чутливою термінологією та положеннями, зокрема про сексуальні домагання;
- внесено зміни в профільні нормативно-правові акти у сфері надання відпусток у зв'язку з вагітністю та пологами, для догляду за дитиною, юридичної відповідальності тощо, чим надані рівні права жінкам і чоловікам-військовослужбовцям⁹⁷;
- громадським сектором проведено інформування військових щодо питань сексуальних домагань, у тому числі шляхом впровадження відповідних навчальних програм і курсів⁹⁸;
- громадський сектор активно залучено до підвищення обізнаності про механізми захисту від сексуальних домагань і запобігання їм⁹⁹.

Окрім того, за інформацією, наданою МОУ, впроваджуються такі заходи щодо забезпечення реагування та запобігання сексуальним домаганням у військовій сфері:

1. Працює «гаряча лінія» з питань реагування на факти ґендерної дискримінації та насильства за ознакою статі у військових частинах (підрозділах).
2. Питання ґендерної експертизи включено в етапи планування, виконання й оцінювання операцій, зокрема тих, що проводяться під егідою НАТО.
3. Проєкт статуту ЗСУ опрацьовується з урахуванням європейського досвіду спільного проходження військової служби на рівних умовах військовослужбовцями обох статей, у якому будуть передбачені норми про недопущення дискримінації за ознакою статі та сексуального насильства.
4. Системно працюють call-центри органів військового управління ЗСУ, зокрема з питань оперативного роз'яснення та надання психологічної, соціальної та юридичної допомоги військовослужбовцям.
5. Розроблені методичні рекомендації щодо порядку прийняття та розгляду повідомлень про дискримінацію під час проходження військової служби в ЗСУ, затверджені Головнокомандувачем ЗСУ 17 грудня 2021 року за № 31745/с і на цей час впроваджені для використання в органах військового управління, військових частинах ЗСУ. За даними МОУ, вказані методичні ре-

⁹⁷ Закон України «Про внесення змін до статті 10-1 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» щодо рівних можливостей матері і батька, які є військовослужбовцями, на догляд за дитиною в особливий період» від 29 липня 2022 року № 2490-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2490-IX#Text>

⁹⁸ Ґендерна рівність та протидія сексуальним домаганням у військовій сфері // Онлайн-курс на платформі «Prometheus», базовий рівень: https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:Prometheus+GE101+2021_T2/about

⁹⁹ Наприклад, «гаряча лінія» Юридичної сотні: <https://legal100.org.ua/dialnist/hariacha-liniia>

комендації містять порядок прийняття та розгляду повідомлень про прояви дискримінації, а також орієнтовну форму такого повідомлення.

Методичні рекомендації щодо порядку прийняття та розгляду повідомлень про дискримінацію під час проходження військової служби в ЗСУ не доступні для перегляду. Через це неможливо визначити, наскільки механізм, запропонований у рекомендаціях, чутливий до випадків сексуальних домагань. Також варто зазначити, що запропонований механізм прийняття та розгляду повідомлень про дискримінацію має рекомендаційний характер, отже, не обов'язковий для виконання. Відповідно до наданої інформації, заходи, які вживають МОУ та Генштаб, спрямовані радше на збір даних про домагання і підвищення обізнаності й чутливості до проблеми сексуальних домагань і ГЗН. Ці заходи передбачені чинним НПД 1325. Поінформованість – це невід'ємний елемент протидії домаганням. Проте очевидно є відсутність чіткого й дієвого обов'язкового до виконання механізму реагування на сексуальні домагання й насильство, що суттєво ускладнює реагування на такі випадки і встановлення правосуддя.

Проте більшість заходів з протидії сексуальним домаганням у військовій сфері, рекомендованих до впровадження в межах проєкту «Невидимий батальйон 3.0. Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні¹⁰⁰», не були реалізовані. Серед основних:

- Термінологія ККУ й далі потребує уточнення:
 - відсутні зміни, доповнення й уточ-

нення в ККУ щодо визначення поняття «примушування до вступу в статевий зв'язок» у статті 154;

- не визначені терміни «сексуальне домагання» та «сексуальний напад» у законодавстві та Статуті внутрішньої служби ЗСУ.
- Відсутні спеціальні склади злочинних діянь у Розділі 19 ККУ, які стосуються сексуального насильства та сексуальних домагань на військовій службі.
- Відсутня окрема структура (у складі управління морально-психологічного забезпечення або зовнішній орган), яка займатиметься лише питаннями запобігання та виявлення насильства в армії, зокрема й сексуального. Також відсутня окрема структура / уповноважений підрозділ у структурах сектору безпеки і оборони, відповідальна за системний збір даних, дослідження випадків сексуального насильства та допомогу постраждалим, з «гарячою лінією» для постійної їх підтримки.
- Відсутній механізм збору, обробки й зберігання даних, дезагрегованих за статтю, щодо випадків сексуальних домагань. Також відсутні достатні статистичні дані про звернення про сексуальні домагання у військових структурах і результати розгляду справ про сексуальні домагання.
- Відсутній етичний кодекс для військовослужбовців, який містив би не лише положення про неприпустимість сексуальних домагань і сексуального насильства, але й детальний перелік дій, які розцінюються як сексуальні домагання та сексуальне насильство, а також інформацію про санкції щодо

¹⁰⁰ Неvidимий батальйон 3.0. Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні (соціологічне дослідження) / текст та заг. ред. Тамари Марценюк; Інститут гендерних програм. Київ : б. в., 2021: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/f7fdf340-01af-42a0-9395-72b6d87e3cc2>

- сексуальної дискримінації, домагань, насильства.
- Командири й надалі мають великі важелі контролю в справах про сексуальні домагання, що не може гарантувати неупередженість їх розгляду.
- Відсутні протоколи для командного складу щодо дій з превентивної роботи, дій у разі виявлення випадку сексуальних домагань або насильства в структурах ЗСУ.
- Не забезпечене систематичне якісне надання послуг постраждалим від сексуальних домагань.
- Відсутній механізм залучення свідків і їхніх відомостей про випадки домагань.
- Відсутні механізми протидії «кумівству», корупції, «круговій поруці» в контексті виявлення та несення відповідальності за випадки сексуальних домагань і насильства у секторі оборони України.

У попередніх рекомендаціях ми вже згадували, що потрібно передбачити:

- ефективний механізм безпечного розміщення потерпілих від домашнього, сексуального насильства чи домагань військовослужбовиці або військовослужбовця (для запобігання незаконному впливу кривдника на потерпілу особу) з можливістю надання медичної (за потреби) та психологічної допомоги, сприяння в притягненні винної особи до відповідальності;
- оновлення військових статутів через:
 - додавання ґендерно чутливої термінології та положень, зокрема про сексуальні домагання та сексуальне насильство;

- встановлення обмежувальних приписів щодо кривдників-військовослужбовців, які вдаються до домашнього насильства, проживаючи зі своєю сім'єю в сімейному гуртожитку;
- регламентування окремої структури в складі управління морально-психологічного забезпечення, яка займатиметься лише питаннями запобігання та виявлення насильства в армії, зокрема й сексуальних домагань.

Без сумніву, в Україні вже давно визнали потребу в поліпшенні ґендерної рівності в армії та вжили деяких заходів для досягнення цієї мети. Проте законодавство – це лише один з аспектів забезпечення ґендерної рівності, і важливо не тільки встановлювати правові норми, але й забезпечувати їх ефективне виконання та дотримання на практиці.

Певний прогрес у протидії сексуальним домаганням у військовій сфері спостерігався у 2021 році. За участі радниці головнокомандувача ЗСУ з ґендерних питань, ГО «Юридична сотня», «Інститут ґендерних програм» і «Жіночий ветеранський рух» було розроблено детальний алгоритм ідентифікації випадків сексуального домагання, порядок реагування, розслідування та службової перевірки. Він передбачав створення інституційних механізмів для належного реагування та надання допомоги. На той момент єдиним спеціалізованим механізмом реагування була формальна «гаряча лінія», яка не мала встановленого механізму обробки та зберігання отриманих даних, реагування на заявлені випадки та кваліфікованих працівників для роботи зі зверненнями постраждалих від сексуальних домагань¹⁰¹.

¹⁰¹ Невидимий батальйон 3.0. Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні (соціологічне дослідження) / текст та заг. ред. Тамари Марценюк; Інститут ґендерних програм. Київ : б. в., 2021:

<https://ekmair.ukma.edu.ua/items/f7fdf340-01af-42a0-9395-72b6d87e3cc2>

«До війни ми не встигли інституціоналізувати гендерну політику в ЗСУ, не встигли призначити людей на посади підрозділу гендерної інтеграції в Апараті Головнокомандувача ЗСУ. За цим слідувало б ухвалення Інструкції із запобігання сексуальним домаганням та гендерній дискримінації в ЗСУ, яка до 24 лютого пройшла погодження зі всіма командуваннями. Виконавцем цієї інструкції став би цей підрозділ, який мав три посади стаціонарної «гарячої лінії» та мав надавати підтримку постраждалим та перевіряв би такі випадки». (Експертка 10)

Згадані напрацювання були представлені на форумі «Армія, побудована на довірі», організованому ЗСУ¹⁰² в жовтні 2021 року. Присутність представників ЗСУ, МОУ та Верховної Ради України, публічне обговорення питання сексуальних домагань у ЗСУ свідчило про наявність політичної волі до врегулювання й запобігання випадкам сексуальних домагань у ЗСУ. Проте ані запропоновані на форумі механізми, ані будь-які інші так і не були затверджені й утілені.

Законопроект № 8329¹⁰³ покликаний імплементувати зміст Стамбульської конвенції в Кодекс України про адміністративні правопорушення. Він пропонує чітко визначити терміни «насильство за ознакою статі», «сексуальне домагання», розширити адміністративну відповідальність за недотримання обмежувальних

приписів, а також виокремити нову самостійну норму — склад правопорушення, пов'язаного з насильством за ознакою статі. Необхідно зазначити, що зміни можуть обійти військову сферу, а тому потрібно неухильно стежити та наполягати, щоб законодавець розробляв і спеціальні положення щодо військовослужбовців.

Стаття 438 ККУ, яка встановлює відповідальність за порушення законів і звичаїв війни, потребує змін на виконання Стамбульської конвенції. Ця стаття є підставою для відкриття кримінального провадження про вчинення СНПК. Зауважимо, що законопроект про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права від 27 грудня 2019 року № 2689 досі не підписаний Президентом України, хоча парламент підтримав його ще в травні 2021 року¹⁰⁴. Він надзвичайно важливий для вдосконалення національного законодавства в контексті воєнних злочинів і забезпечення невідворотності покарання за міжнародні злочини. Наразі національне законодавство не дозволяє органам національного розслідування та національній судовій системі кваліфікувати воєнні злочини й злочини проти людяності як міжнародні злочини, що не мають термінів давності. У розв'язанні цієї проблеми якраз і полягає завдання зазначеного законопроекту. Затягування його підписання створює суттєву небезпеку для осіб, що перебувають у полоні окупантів.

¹⁰² Армія, побудована на довірі: як у ЗСУ вирішують проблеми гендерної та іншої дискримінації // Новинарня, 6 листопада 2021: <https://novynarnia.com/2021/11/06/armiya-pobudovana-na-doviri-yak-u-zsu-vyrishuyut-problemy-gendernoyi-ta-inshoyi-dyskryminacziyi/>

¹⁰³ Проект Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція)» від 2 січня 2023 року № 8329: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41104>

¹⁰⁴ Картка проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права» від 27 грудня 2019 року № 2689: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/112>

В Україні питання сексуальних домагань і насильства, зокрема в армії, табуоване серед громадськості, військовослужбовців і військового керівництва. Це може перешкоджати виявленню та протидії випадкам ґендерного насильства в армії. Тому доцільно впроваджувати систематичне анонімне опитування серед військовослужбовців і створювати окрему «гарячу лінію», що може фіксувати кількість звернень, проблеми і швидко реагувати на них. Проведення тренінгів і лекцій ефективно впливає на рівень обізнаності людей. Адаптування в Україні моделі США, де було створено Службу запобігання та реагування на сексуальні злочини, може закласти основу для подолання проблеми.

Окремо виділимо проблеми ЛГБТК-спільнот, представники та представниці яких також захищають Україну від окупантів. У США вони мають право відкрито служити в збройних силах, їх частка у складі військового персоналу перевищує частку в цивільному населенні¹⁰⁵. Подібних даних про Україну нема, проте з огляду на те, що для ЛГБ-людей не існує обмежень для служби і вони не «відбраковуюються» на етапі вступу до війська, щонайменше кілька відсотків особового складу ЗСУ належать до цієї категорії. Фактична заборона служити станом на зараз існує для трансґендерних осіб, оскільки відповідно до 10 версії Міжнародної класифікації хвороб (МКХ-10), чинної в Україні станом на початок 2023 року, трансґен-

дерність належить до розладів особистості та емоцій (п. F64 — «Розлад статевої ідентифікації») і згідно зі статтею 18 Додатку 1 до Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України¹⁰⁶ розлади особистості та емоцій F50–F69 є підставою для визнання особи непридатною або обмежено придатною до служби. Це дозволяє трансґендерній людині служити у війську лише до початку трансґендерного переходу і відповідно до встановлення діагнозу. З 1 січня 2022 року Всесвітня організація охорони здоров'я рекомендує перехід на новий класифікатор МКХ-11, який вилучає трансґендерність з групи психічних розладів і переносить її в стани, що стосуються сексуального здоров'я, під назвою «ґендерна невідповідність». Проте в Україні перехід на новий класифікатор станом на зараз не здійснений, відповідно зміни в підзаконні нормативні акти також не внесені.

Причини приєднання до армії можуть бути різними, але багато ЛГБТК зазначають, що збройні сили надають підтримку та можливості, яких не можна знайти в цивільному житті¹⁰⁷. Також досить часто усвідомлення своєї сексуальної орієнтації припадає на період проходження військової служби, оскільки люди зазвичай вступають в армію в молодому віці¹⁰⁸. За відсутності механізмів запобігання дискримінації це збільшує кількість випадків самогубства серед представників таких спільнот в армії.

¹⁰⁵ New study finds transgender people twice as likely to serve in military:

<https://www.thetaskforce.org/new-study-finds-transgender-people-twice-as-likely-to-serve-in-military/>

¹⁰⁶ Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України» від 14 серпня 2008 року № 402: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1109-08#Text>

¹⁰⁷ Збірник інформаційно-методичних матеріалів «ґендерні питання в секторі безпеки». Женева : ДКЗС, ОБСЄ/БДІПЛ, ООН Жінки: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/b/468957.pdf>

¹⁰⁸ 26th annual Department of Defense (DoD) report on social representation in the U.S. Military Services. Characteristics of Active Component Accessions Age: https://prhome.defense.gov/portals/52/Documents/POPREP/poprep99/html/chapter2/c2_age.htm

Законопроект № 5488, над яким працювали юристи, активісти, представники влади та ЛГБТК-спільнот, має на меті додати до українського законодавства поняття «злочин на ґрунті ненависті» і встановити покарання за дискримінацію чи порушення прав представників ЛГБТК-спільнот. На час написання цього дослідження Верховна Рада України його поки що не розглядала¹⁰⁹.

Зауважимо, що проблемою є отримання одноразової грошової допомоги в разі загибелі військовослужбовця чи військовослужбовиці, яка має партнера своєї статі. Очевидна причина такої ситуації – невизнання одностатевих шлюбів і цивільних партнерств на рівні законодавства, а також неврегульованість питання одноразової грошової допомоги на рівні підзаконних актів. І якщо узаконення одностатевих шлюбів на цьому етапі неможливе, розв'язати наведену проблему

можна через внесення відповідних змін до законодавства – у контексті категорій осіб, які мають право на одноразову грошову допомогу.

Таким чином, протидія гендерному насильству у військовій сфері є важливою та актуальною проблемою. Для її успішного розв'язання потрібні комплексні заходи, у тому числі законодавчі та нормативні акти, удосконалення системи освіти та навчання, а також підвищення культури та свідомості військового персоналу. Доцільно зазначити, що протидія гендерному насильству потребує співпраці різних структур, включаючи військові департаменти, органи правопорядку, органи громадського контролю та громадські організації. Необхідно враховувати особливості військової служби та її вплив на психологію людей, а також розробляти конкретні заходи з протидії гендерному насильству у військових конфліктах.

Ганна Гриценко

3.4. Результати експертних інтерв'ю

Протягом 2014–2022 років у законодавстві України змінилася концепція сексуальної згоди, що позитивно впливає на протидію сексуальному насильству загалом і, зокрема, у ЗСУ (детальніше про це в підрозділі 1.3). Проте всередині структури жінки й чоловіки досі неповністю захищені. Логі-

ка та інфраструктура пострадянської армії не передбачала значної кількості жінок на службі, а тому й не мала механізму їх захисту від домагань, і за останні роки це не змінилося. Фактично про проблему можна повідомити лише на загальну «гарячу лінію», яка не є анонімною і звернення на яку може додати проблем.

ГО «Інститут гендерних програм» розробила онлайн-курс «Гендерна рівність та протидія сексуальним домаганням у військовій сфері», який розміщено на платформі онлайн-навчання «Prometheus».

¹⁰⁹ Картка проекту Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо боротьби з проявами дискримінації» від 5 червня 2020 року № 5488: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/26573>

МОУ рекомендувало ВВНЗ і військовим структурним підрозділам закладів вищої освіти включити його до планів роботи з курсантами (детальніше про статистику слухачів і слухачок у підрозділі 3.2).

Експертки вважають, що позитивними зобов'язаннями, які вплинули на процес досягнення ґендерної рівності в країні загалом, є **курс України на євроінтеграцію**. Так, у 2022 році після близько десяти років адвокаційної кампанії, проведеної феміністками, нарешті ратифікована Стамбульська конвенція (Конвенція Ради Європи про запобігання насильству проти жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами). Хоча вона не містить прямих згадок про військовослужбовиць як така, що протидіє ГЗН, конвенція може вплинути на запобігання сексуальним домаганням і сексуальному насильству на робочому місці в ЗСУ. Дисциплінарні норми, які стосуються військовослужбовців, мають відповідати чинному законодавству, а чинне законодавство потрібно узгодити з конвенцією.

Проте про цей вплив можна буде говорити радше в довгостроковій перспективі, оскільки після ратифікації положення конвенції мають бути імplementовані в чинне законодавство, і цей процес може тривати досить довго. Норми конвенції передбачають створення інфраструктури для захисту жінок від ГЗН, інституційні зміни, виділення на це додаткових ресурсів. Саме від ефективності згаданих інституційних трансформацій, які великою мірою залежать від державного сектору, буде залежати й покращення умов служби військовослужбовиць з погляду запобігання ГЗН і сексуальним домаганням на службі.

Окрім впровадження інституційних змін, як зазначають експертки, потрібна буде

велика адвокаційна кампанія, щоб дати громадськості базові знання про те, що таке ґендер, ГЗН, сексуальні домагання на робочому місці тощо. Вона також може значно знизити ризики для жінок, які вступають на службу.

«Тут же питання і в просвітницькій діяльності, бо надзвичайно важливо, щоб про це знали.

Мало мати норму таку, що якщо навіть людина не обізнана із законом, але його порушує, несе відповідальність. Дуже важливо, щоб люди саме знали, що це за норми, яким чином керуватися ними. І не лише в тому сенсі, що за це буде покарання, а в тому сенсі, які відкриваються можливості у випадках, коли використовуються ті абсолютно неспівмірні і неможливі в сучасному світі форми дискримінації, знуцань над жінками, домагань, знову ж таки, і прояви дискримінаційного поводження по відношенню до них». (Експертка 7)

«Стамбульська конвенція як такий розлогий інструментарій має і всю нашу, скажімо, військову освіту, і військову просвіту перебувати стосовно ставлення до жінки без доброзичливого сексизму». (Експертка 6)

На думку експерток, повномасштабна війна, залучивши до сектору безпеки велику кількість і чоловіків, і жінок, які не служили раніше, заново формує взаємини всередині сфери загалом. Новим людям бракує обізнаності в питаннях ґендерної рівності в секторі безпеки і оборони, СНПК тощо. Ширше, через велику кількість людей, залучених до бойових дій або роботи в секторі, питання різноманіття тепер стосуються не лише ґендеру, а й інших

недискримінаційних ознак – сексуальної орієнтації, віку, релігійної приналежності тощо. Ці ризики зросли, і у формуванні секторальних політик розпорядження людським ресурсом вони мають бути враховані експліцитно, із застосуванням інтерсекційного підходу.

«Крім того, що вона буде не молодою, чи з освітою чи без, з дітьми чи без, товста, худа... грубо кажучи, вона ще й жінка». (Експертка 11)

На виконання рекомендацій дослідження «Невидимий батальйон 3.0» у 2021 році спільними зусиллями Генерального штабу України, ГО «Юридична сотня», «Інститут ґендерних програм» та «Жіночий ветеранський рух» була розроблена інструкція щодо протидії сексуальним домаганням та алгоритм розслідування таких злочинів. Напрацювання були публічно представлені на форумі «Армія, побудована на довірі».

Проте зміни в протидії та боротьбі із сексуальними домаганнями досі не впроваджені. На думку експерток, цього не сталося тому, що ЗСУ не мають наразі спеціалізованого підрозділу, якому можна делегувати такі завдання. Зараз ці напрацювання перебувають поза загальною логікою субординації ЗСУ. Фактично відомство станом на зараз не спроможне інтегрувати ані інструкцію щодо протидії сексуальним домаганням, ані конкретний механізм протидії. Окрім того, на думку експерток, бракує політичної волі займатися ґендерними питаннями.

«Мені неодноразово з декількох напрямків, від декількох людей казали, що поки війна – не до ґендеру». (Експертка 10)

При цьому військовослужбовиці продовжують потерпати від сексуальних домагань на робочому місці.

«Ми стикаємося, наприклад, з тим, що на анонімній «телефонній лінії» ця проблема більш артикульована і більш актуальна меншою мірою на гарячих точках, більшою мірою не на «нулі», а, скажімо, більш в тилкових областях або на навчаннях, у штабах. Але жінки дуже часто не готові порушувати цю тему, тому що вони уявляють процес доведення цього для себе дуже важким, який позначиться однозначно на кар'єрі, і немає особливої довіри, що воно на щось вийде. Загалом я от бачу тенденцію розбиратись усередині, тобто намагатись віднайти солідарних партнерів, які б могли допомогти тобі це припинити. Так само дівчата інколи просять допомогти перевестися з-під одного командування в інше командування». (Експертка 6)

До незалежних громадських організацій постраждалі від сексуальних домагань або інших форм сексизму на службі звертаються з повідомленнями про проблеми частіше, ніж до інституту ґендерних радників ЗСУ. Це може вказувати на брак обізнаності про останній або довіри до нього.

Опитані експертки погоджуються, що **сексуальні домагання у військовій сфері мало висвітлюються**. Після повномасштабного вторгнення росії на територію України в лютому 2022 року питання сексуальних домагань у військовій сфері не згадується в медіа. Це може бути пов'язано з різними причинами: 1) відсутністю повідомлень про такі випадки; 2) неготовністю жінок говорити про випадки сек-

суальних домагань або насильства у військовій сфері, сексуального насильства, пов'язаного з війною, або сексуального насильства в цивільному житті; 3) пріоритетуванням інших тем під час війни.

Експертки вважають, що тема сексуальних домагань у секторі безпеки під час повномасштабної війни фактично не висвітлюється в медіа саме через побоювання, що така інформація може репутаційно зашкодити армії і не сприяти її загальній боєздатності. Таким чином, наразі не відомо, коли можливо буде повернутися до її обговорення.

«Наразі ця тема не підсвічується. Я можу помилятися, але мені здається, що це для того, щоб через те, щоб не псувати імідж Збройних Сил України. Тому що вони захищають нашу країну, вони захищають нас. І я вагаюся, чи правильно зараз говорити на цю тему, чи неправильно». (Експертка 1)

Проте експертки відзначають, що й повне ігнорування цієї теми не сприяє розв'язанню питання. На їхню думку, вийти із цієї дилеми можна через кампанії, спрямовані на зростання поваги до жінок в армії загалом, покращення їхніх умов служби. Це опосередковано сприятиме й зменшенню кількості домагань. Точкові обговорення теми сексизму в армії, проте, періодично виникають, приміром у дискусії навколо¹¹⁰ добродійного календаря «5 каналу» з

оголеними співробітницями, який багато людей сприйняло як сексистський.

Тема сексизму в армії пов'язана з обговореннями сексуального насильства в цивільному житті. Так, в історії про групу ґвалтівників, які записували зґвалтування на відео й після розголосу отримали повістки¹¹¹, недостатньо чітко (фактично лише в соціальних мережах, не в медіа) прозвучало, що відправка на фронт злочинців без покарання погано позначиться на жінках, разом з якими вони служитимуть.

Окремо під час повномасштабної війни постало питання про сексуальні домагання в полоні до українських військовослужбовців з боку військовослужбовців ворога. У цьому випадку немає можливості вплинути на кривдників безпосередньо, як не існує й превенції, яку могла б здійснювати держава Україна чи український громадський сектор. Проте саме питання має порушуватися в міжнародних судових інстанціях у процесі відновлення справедливості щодо постраждалих. Тому експертки вказують на потребу **ратифікації Римського статуту** на користь, зокрема, й інтересів військовослужбовців, які пережили полон.

Загалом експертна спільнота бачить проблему сексуальних домагань у секторі безпеки як таку, яку розпочали розв'язувати, але в час повномасштабної війни довести процеси реформування до кінця бракує політичної волі.

¹¹⁰ Заява про неприпустимість сексистської акції 5 каналу – поширення календарів із оголеними журналістками // Детектор медіа, 7 грудня 2022: <https://detector.media/infospace/article/205700/2022-12-07-zayava-pro-neprypustymist-seksystskoi-aktsii-5-kanalu-poshyrennya-kalendariv-iz-ogolenymy-zhurnalistkamy/>

¹¹¹ Двом фігурантам «п'яних» вечірок повідомили про підозру, ще 6 вручили повістки // Суспільне Новини, 1 лютого 2023: <https://suspiilne.media/372385-pani-vecirki-zi-zvaltuvannam-dvom-figuram-povdiomili-pro-pidozru/>

3.5. Резюме виконання рекомендацій дослідження «Невидимий батальйон 3.0» (2021)

Дослідження містило низку рекомендацій, адресованих органам державної влади та громадському сектору, очікувані результати основних з них підсумовані в *Таблиці 3.1*. Просимо зауважити, що з моменту оприлюднення результатів дослідження минуло замало часу для можливості реалізації рекомендацій.

Таблиця 3.1. Виконання основних рекомендацій дослідження «Невидимий батальйон 3.0» (2021) станом на 2023 рік

№	Очікуваний результат щодо основних рекомендацій	Виконано (аргументація)	Частково виконано (аргументація)	Не виконано (аргументація)
Для Верховної Ради України				
1	Ратифікувати Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, підписану Україною у 2011 році.	Набув чинності Закон України «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» від 20 червня 2022 року № 2319-ІХ.		
2	Удосконалити законодавство про гендерну рівність: доопрацювати профільні нормативно-правові акти у сфері надання відпусток у зв'язку з вагітністю та пологами, для догляду за дитиною, юридичної відповідальності тощо, надавши рівні права жінкам і чоловікам-військовослужбовцям.		Набув чинності Закон України «Про внесення змін до статті 10-1 Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” щодо рівних можливостей матері і батька, які є військовослужбовцями, на догляд за дитиною в особливий період» від 29 липня 2022 року № 2490-ІХ.	

№	Очікуваний результат щодо основних рекомендацій	Виконано (аргументація)	Частково виконано (аргументація)	Не виконано (аргументація)
3	Удосконалити визначення терміну «примушування до вступу в статевий зв'язок» статті 154 ККУ, уточнивши та операціоналізувавши його, а також чітко визначити терміни «сексуальне домагання» та «сексуальний напад» у законодавстві та в статуті ЗСУ.			Не виконано.
4	Доповнити статті розділу XIX ККУ, які стосуються насильства на військовій службі, окремою згадкою сексуального насильства та сексуальних домагань у диспозиції кримінально-правових норм, для того щоб забезпечити захист жінок та чоловіків, які будують військову кар'єру, від проявів сексуального насильства; доповнити Кодекс України про адміністративні правопорушення вчиненням домагання, передбачивши відповідальність військовослужбовців (незалежно від статі) за вчинення такого правопорушення.			Не виконано.
5	Оновити військові статути, додавши ґендерно чутливу термінологію та положення про сексуальні домагання та сексуальне насильство.	Бракує інформації.		
Для Кабінету Міністрів України та Міністерства оборони України				
6	Внести до Концепції Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі окремі положення про захист від насильства (зокрема, сексуального) жінок, які виконують обов'язки військової служби.			Не виконано.
7	Створити окремий орган чи комісію в складі МОУ (іншого відомства), яка діятиме постійно або ad hoc займатиметься лише питаннями запобігання та виявлення насильства в армії, зокрема й сексуальних домагань. Забезпечити представництво громадських (не військових) експертів, представників громадськості в роботі такої структури або комісії.			Не виконано.

№	Очікуваний результат щодо основних рекомендацій	Виконано (аргументація)	Частково виконано (аргументація)	Не виконано (аргументація)
8	Встановити обмежувальні приписи щодо кривдника за аналогією до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», зокрема в постанові Кабінету Міністрів України від 3 серпня 2006 року № 1081 та наказі МОУ від 31 липня 2018 року № 380, у разі, якщо кривдник-військовослужбовець вдається до домашнього насильства, проживаючи зі своєю сім'єю в сімейному гуртожитку.			Не виконано.
9	На рівні підзаконного акта розробити механізм безпечного розміщення потерпілих від домашнього, сексуального насильства чи домагань військовослужбовця / військовослужбовиці (для запобігання незаконному впливу кривдника на потерпілу особу) з можливістю надання медичної (за потреби) та психологічної допомоги, сприяння у притягненні винної особи до відповідальності.			Не виконано.
10	Розробити та впровадити етичний кодекс для військовослужбовців, який буде містити положення про неприпустимість сексуальних домагань та сексуального насильства, детальний перелік дій, які розцінюються як сексуальні домагання та сексуальне насильство, а також санкцій щодо сексуальних домагань, насильства.			Не виконано.
11	Створити структуру / уповноважити підрозділ у структурах сектору безпеки і оборони, відповідальну за системний збір даних, дослідження випадків сексуального насильства та допомогу постраждалим, з веденням «гарячої лінії» для постійної їх підтримки.			Не виконано.

№	Очікуваний результат щодо основних рекомендацій	Виконано (аргументація)	Частково виконано (аргументація)	Не виконано (аргументація)
12	Розробити та впровадити механізм подання скарг щодо випадків сексуального домагання щодо військовослужбовців. Такий механізм має забезпечувати анонімність постраждалої чи постраждалого. Потрібно передбачити онлайн-процедуру сповіщення, яка не потребуватиме фізичного покидання військової частини особою, яка зазнала сексуальних домагань ¹¹² .			Не виконано.
13	Забезпечити навчання військових, військових в запасі та цивільних працівників військових структур щодо ґендерної рівності, неприпустимості сексуальних домагань, механізмів реагування на випадки сексуальних домагань шляхом інтегрування цих тематик до обов'язкових навчальних програм.		Частково виконується зусиллями державного й громадського секторів, але ця тематика поки що не є обов'язковою складовою навчальних програм.	
14	Підвищити ефективність і конфіденційність роботи «гарячої лінії» ЗСУ, на яку звертаються постраждалі від сексуальних домагань, а також кваліфікованість осіб, які працюють на «гарячій лінії» ЗСУ, на яку звертаються постраждалі від сексуальних домагань.			Не виконано. Тому вони звертаються на спеціалізовані «гарячі лінії» громадського сектору.
15	Збирати статистику про звернення з приводу випадків сексуальних домагань у військових структурах.		Статистика збирається і надається у випадку запитів, але через відсутність механізму звернень і реагування дані не є надійними.	Не виконано.

¹¹² За прикладом Збройних сил США, сповіщення може відбуватися закрито, тобто анонімно, таким чином, що інформація про постраждалих і кривдників залишиться невідомою, постраждалі отримують необхідну допомогу, розслідування справи не буде, або відкрито – з повідомленням керівництва та подальшим розслідуванням і наданням необхідної допомоги постраждалим.

№	Очікуваний результат щодо основних рекомендацій	Виконано (аргументація)	Частково виконано (аргументація)	Не виконано (аргументація)
16	Проводити регулярні дослідження щодо поширеності та ставлення до сексуальних домагань серед військовослужбовців / військовослужбовиць.		Дослідження проводяться, але результати недостатньо використовуються для покращення роботи системи.	Не виконано.
Міністерству охорони здоров'я України				
17	Виключити трансгендерність (блок F64 МКХ-10) з п. 18 «Розкладу хвороб, станів та фізичних вад, що визначають ступінь придатності до військової служби».			Не виконано. Потрібен перехід на МКХ-11.
Громадський сектор і ЗМІ				
18	Сприяти формуванню нульової толерантності та детабуюванню тематики сексуальних домагань у суспільстві загалом та у військовій сфері, зокрема шляхом проведення кінопоказів, соціальної реклами, обговорень тощо.		Частково виконується. Через чутливість тематики та віктимізацію постраждалих від насильства бракує більшої уваги до фахового висвітлення.	
19	Підвищувати обізнаність щодо механізмів захисту від сексуальних домагань та їх запобігання.	Запроваджено навчальні програми та онлайн-курси (наприклад, онлайн-курс на «Prometheus» «Гендерна рівність та протидія сексуальним домаганням у військовій сфері»). Громадські організації надають інформацію постраждалим через механізм «гарячих ліній».		

ВИСНОВКИ

Ганна Гриценко і
Тамара Марценюк

Від початку російсько-української війни у 2014 році українське суспільство пройшло шлях від малобоездатної до ефективної армії, для якої важливими стають цінності гідності та професіоналізму. Жінки були й залишаються важливою частиною цього процесу, ефективними учасницями бойових дій і борчинями за рівність своїх прав та можливостей у секторі безпеки і оборони.

Адвокаційна кампанія «Невидимий батальйон», яка розпочалася у 2015 році з однойменного дослідження, започаткувала шлях до позитивних змін як усередині самого сектору безпеки і оборони, так і суспільному сприйнятті захисниць.

Протягом подальших років відбулися суттєві рамкові зміни в становищі військовослужбовиць: їм поступово були відкриті бойові посади у війську, наданий допуск до військових ліцеїв і вищих закладів військової освіти, затверджені загальні засади ґендерної рівності на законодавчому рівні.

Репрезентація військовослужбовиць у медіа та кіномистецтві стала більш реалістичною і загалом відійшла від ідеї «слабкої статі». Підтримка думки, що жінки можуть бути ефективними бійчинями, у загальнонаціональних опитуваннях зросла за останні роки вдвічі. Егалітарні тенденції до рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у військовій сфері після вторгнення посилилися. У 2023 році в ситуації війни залишається найбільш популярним варіант

професійної контрактної армії з призовом чоловіків і жінок на добровільній основі. Водночас маємо готовність українського суспільства до збройного опору ворогу.

Кількість жінок, які служать у війську, порівняно з 2014 роком значно збільшилася, водночас зростає і кількість жінок офіцерського й сержантського складу. Військові жінки за роки війни змогли подолати явище «скляної стелі» та отримати статусні позиції, а також офіційно зайняти низку бойових ВОС. Тобто поступово долається явище вертикальної і горизонтальної сегрегації військової сфери як ринку праці.

МОУ підтримує ініціативу розроблення та впровадження в освітній процес курсів про ґендерну рівність, які допоможуть запровадити міжнародні стандарти забезпечення ґендерної рівності в ЗСУ і виробити систему протидії сексуальним домаганням.

У межах ширшого впровадження ґендерного мейнстримінгу в політику держави Україна розробляються національні плани дій з виконання резолюції ООН 1325 «Жінки, мир, безпека». Після багатьох років кампанії громадянського суспільства у 2022 році зрештою була ратифікована Стамбульська конвенція, що є важливою віхою в протидії ГЗН, зокрема і на військовій службі.

Попри це, залишається простір для роботи над низкою вужчих проблем. Досі не розв'язане питання протидії сексуальним домаганням у війську. Повномасштабна війна відклала це питання як таке, що нібито «не на часі», і з міркувань недискредита-

ції армії його також майже не порушують у медіа. Водночас громадські організації, які надають юридичний супровід військовослужбовцям і військовослужбовицям, підтверджують, що такі випадки, як і випадки сексистського ставлення до жінок на службі, трапляються й надалі. Реальний масштаб проблеми зараз оцінити важко.

Доступні статистичні дані про сексуальні домагання в ЗСУ не вказують на реальну кількість випадків, оскільки постраждалі не завжди повідомляють про домагання та насильство щодо них, а також бракує політичної волі розслідувати такі випадки. Офіційної статистики мало, інформація про випадки сексуального домагання замовчується, а публічні заяви військовослужбовиць, які зазнали насильства чи домагань, ігноруються. Відсутність чіткого порядку проведення службових розслідувань таких справ може призвести до травматичних наслідків для постраждалих, збільшення кількості випадків вчинення сексуального домагання та насильства, а також підривання довіри в армії та зниження бойового духу і мотивації військових.

Залишається актуальною фахова інтеграція жінок у ЗСУ відповідно до гендерно чутливого підходу. Зокрема, після повномасштабного вторгнення ще більш нагальними стали питання жіночої форми,

засобів гігієни тощо попри те, що робота в цьому напрямі здійснювалася протягом тривалого часу.

Через складнощі у формуванні загальнонаціональної політики щодо ветеранів російсько-української війни, її засад та конкретної реалізації, а також нечітко виписані повноваження Міністерства у справах ветеранів України питання послуг для ветеранок загалом також не розв'язане. Досі не запрацював «перехідний період» від служби до мирного життя, не розроблений загальнодержавний стандарт послуг, які надаються ветеранській спільноті, як і критерії якості їх надання. План відновлення України в частині, що стосується ветеранської спільноти, не є гендерно чутливим. Політики управління людськими ресурсами в секторі безпеки і оборони можуть бути вдосконалені з перспективи підтримки різноманітності та недискримінації за іншими ознаками, окрім гендерної.

Було б доцільно підсилити видимість жінок в українському й міжнародному публічному дискурсі, особливо на експертному рівні та рівні ухвалення рішень. В українських медіа жінки недостатньо представлені як військові експертки. Окрім того, українські жінки недостатньо залучені в процеси миробудування, реінтеграції й переговорів.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Верховній Раді України

- Розробити та впровадити зміни до національного законодавства відповідно до вимог Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами та започаткувати процедуру здійснення виплат постраждалим згідно з вимогами конвенції.
- Ратифікувати Римський статут для прискорення процесу притягнення до відповідальності за міжнародні злочини (у тому числі злочини, у яких постраждали полонені військовослужбовиці).
- Забезпечити сучасну та індивідуалізовану систему підтримки ветеранів і ветеранок відповідно до їхніх потреб, унормувати підходи до визначення поняття «ветеран / ветеранка».

Президентові України

- Закріпити в Положенні про проходження громадянами України військової служби у ЗСУ рівний доступ до посад й обов'язків незалежно від статі. Наразі обмежень на рівні наказів МОУ немає, однак недостатня гендерна чутливість положення може погіршити права військовослужбовиць у випадку внесення змін до наказу МОУ.

Кабінету Міністрів України

- Пріоритезувати гендерну політику в Плані відновлення держави та програмах соціальної політики нижчого рівня.

- Запровадити інституціолізований перехідний етап між військовою службою та цивільним життям (у підпорядкуванні структур сектору безпеки і оборони).

Міністерству у справах ветеранів України

- Розробити чіткий перелік соціальних послуг, які повинні надаватися ветеранам і ветеранкам, зазначивши мету їх надання та критерії оцінювання якості послуги.
- Забезпечити надання якісної й доступної економічної, соціальної, медичної та психологічної підтримки для ветеранів і ветеранок.
- Інформувати ветеранів і ветеранок про послуги, які надає їм держава, і механізм отримання послуг, які надає їм держава.
- Підвищити кваліфікації цивільних медиків і психологів, які працюють з ветеранами й ветеранками.
- Запровадити гендерно чутливі програми з психологічної реабілітації (зокрема, окремі програми й підходи для ветеранок, дружин і чоловіків, партнерок і партнерів, матерів і батьків, родин ветеранів і ветеранок).
- Провести гендерно чутливе оцінювання потреб ветеранів і ветеранок.
- Провести гендерно чутливе оцінювання якості й доступності послуг для ветеранів і ветеранок.

- Враховувати ґендерно чутливі потреби при розробленні реформ ветеранської політики.
- Сприяти працевлаштуванню ветеранів та ветеранок, зокрема налагодити співпрацю центрів зайнятості з бізнесом і громадським сектором для більш ефективного працевлаштування ветеранів і ветеранок, впроваджувати програми працевлаштування та рекваліфікації.
- Запровадити інституціолізований перехідний етап між військовою службою та цивільним життям (у підпорядкуванні структур сектору безпеки і оборони).
- Запровадити інституціолізований перехідний етап між військовою службою та цивільним життям (у підпорядкуванні структур сектору безпеки і оборони).

Міністерству оборони України

- Сприяти забезпеченню військовослужбовців форменим одягом / одностроєм, екіпіруванням, елементами бронезахисту відповідно до антропометричних даних і засобами гігієни.
- Збільшити кількість штатних посад для ґендерних радників і радниць, навчати й атестувати кандидаток і кандидатів на цю посаду.
- Вводити повагу до різноманіття та недискримінації у внутрішні політики сектору безпеки.
- На рівні статутів військових ліцеїв і ВВНЗ закріпити вимоги до вступників відповідно до їхніх знань і навичок, без вимог до статі абітурієнтів.
- Провести опитування жінок і чоловіків сектору безпеки і оборони щодо задоволеності створеними умовами служби.
- Забезпечити імплементацію механізму реагування на випадки сексуальних домагань та/або сексуального насильства на військовій службі.
- Запровадити інституціолізований перехідний етап між військовою службою та цивільним життям (у підпорядкуванні структур сектору безпеки і оборони).
- Створити окрему структуру в складі управління морально-психологічного забезпечення, яка займатиметься лише питаннями запобігання та виявлення насильства в армії, зокрема й сексуальних домагань. Існування такого органу повинне регламентуватися на рівні законодавства, зокрема Закону України «Про статут внутрішньої служби Збройних Сил України», а деталізований порядок її діяльності має затверджуватися наказом МОУ. Альтернативним варіантом може бути зовнішній орган, який не підпорядковуватиметься силовим структурам і складатиметься з незалежних експертів, зокрема представників громадськості.
- Розробити та впровадити етичний кодекс для військовослужбовців, який буде містити положення про неприпустимість сексуальних домагань і сексуального насильства, детальний перелік дій, які розцінюються як сексуальні домагання та сексуальне насильство, а також санкцій щодо сексуальної дискримінації, домагань, насильства.
- Створити структуру / уповноважити підрозділ у структурах сектору безпеки і оборони, відповідальну за системний збір даних, дослідження випадків сексуального насильства та допомогу постраждалим, з «гарячою лінією» для їх постійної підтримки.
- Розробити посадові інструкції для штатних працівників, які будуть надавати допомогу постраждалим від сексуальних домагань у військовій сфері.

- Розробити посадові інструкції для тих, хто розслідує випадки сексуальних домагань, у військовій сфері зокрема.
- Підвищити кваліфікованість осіб, які працюють на «гарячій лінії» ЗСУ, на яку звертаються постраждалі від сексуальних домагань.
- Підвищити ефективність і конфіденційність роботи «гарячої лінії» ЗСУ, на яку звертаються постраждалі від сексуальних домагань.

Міністерству освіти і науки України

- Сприяти залученню наукової спільноти до вивчення тематики становища жінок у військовій сфері, забезпечення ґендерної рівності в секторі безпеки і оборони, зокрема, і в українському суспільстві загалом.
- Запровадити уроки статевого виховання в школах, надати рівні права й можливості учням незалежно від статі відвідувати уроки із захисту Вітчизни і праці, відійти від практики ґендерно сегрегованих уроків тощо.

Громадському сектору

- Сприяти формуванню нульової толерантності до ґендерної дискримінації, сексуальних домагань і сексуального насильства в суспільстві та у сфері безпеки і оборони.
- Підвищувати обізнаність громадськості щодо механізмів захисту від ґендерної дискримінації загалом і сексуальних домагань, зокрема.

Засобам масової інформації

- Сприяти формуванню нульової толерантності до ґендерної дискримінації, сексуальних домагань і сексуального насильства в суспільстві та у сфері безпеки і оборони.
- Підвищувати обізнаність громадськості щодо механізмів захисту від ґендерної дискримінації загалом і від сексуальних домагань, зокрема.
- Сприяти деталізації тематики сексуальних домагань у суспільстві загалом і у військовій сфері, зокрема, шляхом проведення кінопоказів, передач, соціальної реклами, публічних обговорень тощо.
- Звертати більше уваги на проблематику реінтеграції ветеранок у цивільне життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Тамара Марценюк

1. Абдалказим М. А. Міжнародні зобов'язання держави та їх роль у взаємовідносинах національного права держави з міжнародним правом // Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Право. Вип. 5. 2013.
2. Аліса в країні війни, фільм, 2015, реж. А. Коваленко, Л. Дуракова: <https://docudays.ua/2016/movies/docu-zhittya-2016/alisa-v-kraini-viyni/>
3. Армія, побудована на довірі: як у ЗСУ вирішують проблеми гендерної та іншої дискримінації // Новинарня, 6 листопада 2021: <https://novynarnia.com/2021/11/06/armiya-pobudovana-na-doviri-yak-u-zsu-vyrishuyut-problemy-gendernoyi-ta-inshoyi-dyskryminacziyi/>
4. Блага А. В., Тунтула О. С., Кочемировська О. О. Актуальні проблеми протидії домашньому насильству / за заг. ред. А. Б. Благої. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/504/1/%D0%91%D0%BB%D0%B0%D0%B3%D0%B0%20%D0%90.%20%D0%91.%20%D0%90%D0%BA%D1%82%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B8%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B4%D1%96%D1%97%20%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%88%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D0%BC%D1%83%20%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D1%83.pdf>
5. В Україні дівчатам дозволили вступати до військових ліцеїв // Новинарня, 6 березня 2019: <https://novynarnia.com/2019/03/06/v-ukrayini-divchatam-dozvolili-vstupati-do-viyskovih-litseyiv/>
6. Відкрита реєстрація до робочої групи з розробки Соціального кодексу України // Офіс Ради Європи в Україні, 22 серпня 2022: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/registration-for-the-working-group-on-the-development-of-the-social-code-of-ukraine-is-open>
7. Волосевич І. Зміни в українському суспільстві за рік повномасштабної війни // Info Sapiens, 23 лютого 2023: <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=259>
8. Гаряча лінія // Юридична сотня: <https://legal100.org.ua/diialnist/hariacha-liniia/>
9. ГО «Жіночий ветеранський рух»: <https://www.uwvm.org.ua/>
10. Гендерна рівність та протидія сексуальним домаганням у військовій сфері // Онлайн-курс на платформі «Prometheus», базовий рівень: https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:Prometheus+GE101+2021_T2/about
11. Двом фігурантам «п'яних» вечірок повідомили про підозру, ще 6 вручили повістки // Суспільне Новини, 1 лютого 2023: <https://suspilne.media/372385-pani-vecirki-zivaltuvannam-dvom-figuratam-povdiomili-pro-pidozru/>

12. Жінки, які загинули за Україну. Серія мініфільмів:

https://www.uwvm.org.ua/?page_id=3370

13. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання статусу та соціальних гарантій окремим особам із числа учасників антитерористичної операції» від 4 грудня 2019 року № 329-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-20#Text>

14. Закон України «Про внесення змін до статті 10-1 Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” щодо рівних можливостей матері і батька, які є військовослужбовцями, на догляд за дитиною в особливий період» від 29 липня 2022 року № 2490-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2490-IX#Text>

15. Закон України «Про внесення зміни до статті 73 Кодексу законів про працю України» 14 липня 2021 року № 1643-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1643-20#Text>

16. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 року № 2866-IV: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>

17. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19/ed20200101#Text>

18. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 року № 5207-VI: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>

19. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13 грудня 2022 року № 2834-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

20. Заява про неприпустимість сексистської акції 5 каналу – поширення календарів із оголеними журналістками // Детектор медіа, 7 грудня 2022: <https://detector.media/infospace/article/205700/2022-12-07-zayava-pro-neprypustymist-seksystskoi-aktsii-5-kanalu-poshyrennya-kalendariv-iz-ogolenymy-zhurnalistkamy/>

21. Звіт про виконання Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року // Міністерство у справах ветеранів України: <https://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/zvit-pro-vikonannya-natsionalnogo-planu-diy-z-vikonannya-rezolyutsii-radi-bezpeki-oon-1325-zhinki-mir-bezpeka-na-period-do-2025-roku.pdf>

22. Звіт про діяльність ЮрФем, 2022: <https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2023/01/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82-%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C-%D0%AE%D1%80%D0%A4%D0%B5%D0%BC.pdf>

23. «ЗСУ долають стереотипи» – Залужний про роль жінок в українській армії // Суспільне Новини, 4 жовтня 2022: <https://suspihne.media/288615-zsu-dolaut-stereotipi-zaluznij-pro-rol-zinok-v-ukrainskij-armii/>

24. Картка проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права» від 27 грудня 2019 року № 2689: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/112>

- 25.** Картка проєкту Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо боротьби з проявами дискримінації» від 5 червня 2020 року № 5488: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/26573>
- 26.** Книга пам'яті полеглих за Україну: <http://memorybook.org.ua>
- 27.** Книга-мандрівка. Нескорені. Серія 5 «Жіноча лють»: <https://www.youtube.com/watch?v=0QPQ5dcxoas>
- 28.** Круглий стіл «Реалії та виклики сьогодення у соціальному захисті захисників України» // Телеканал «Рада», 13 жовтня 2021: <https://www.youtube.com/watch?v=K5nLDkon4iU>
- 29.** Макарова О. Державна доповідь про стан реалізації Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року за підсумками 2016–2017 років: https://dszn-zoda.gov.ua/sites/default/files/loadfiles/NASYLSTVO/rezolyuciya_rady_bezpeky_oon_1325_zhinky_myr_bezpeka.pdf
- 30.** Марценюк Т. Гендерна рівність та недискримінація на практиці. Київ : Комора, 2021.
- 31.** Марценюк Т., Гриценко Г., Квіт А., Берлінська М. «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО (соціологічне дослідження) / за ред. Т. Марценюк. К. : Український жіночий фонд, 2015. 89 с.
- 32.** Марценюк Т., Гриценко Г., Квіт А., Василенко Л., Звягінцева М. «Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя (соціологічне дослідження) / за заг. ред. Т. Марценюк. К. : ООН Жінки, 2019. 216 с.: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/b19580b7-e25e-498c-b08e-0ea0d102f0ec>
- 33.** Міжнародні зобов'язання України у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків // Україна до НАТО: <https://ukrainetonato.com.ua/hendernapolityka/mizhnarodni-zobov-iazannia-ukrainy-u-sferi-zabezpechennia-rivnykh-prav-ta-mozhlyvostey-zhinok-i-cholovikiv/#:~:text=%D0%9E%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%BC%20%D1%96%D0%B7%20%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D1%96%D0%BD%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%96%D0%B2,%D0%B4%D0%BB%D1%8F%20%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%2C%20%D1%8F%D0%BA%D1%96%20%D1%97%D1%97%20%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B8>
- 34.** На передовій воює близько 5000 жінок – радниця командувача Сухопутних військ ЗСУ // Українське радіо, 16 січня 2023: http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=100505&fbclid=IwAR1TSZPePUGbUoJIGdKxx_-V0ru4Z4-CorXKuymjrjYHCb6CNiy5QE9ztWc
- 35.** Надання послуг окремим категоріям громадян // Державний центр зайнятості: <https://www.dcz.gov.ua/analitics/68>
- 36.** Наказ Міністерства оборони України «Про внесення змін до наказу Міністерства оборони України від 20 червня 2012 року № 412/ДСК» від 10 лютого 2022 року № 50: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0355-22#n184>

- 37.** Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців» від 13 грудня 2018 року № 627: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/627_nm_2018.pdf
- 38.** Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України» від 14 серпня 2008 року № 402: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1109-08#Text>
- 39.** Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства охорони здоров'я України від 29 грудня 1993 року № 256» від 13 жовтня 2017 року № 1254: https://zakononline.com.ua/documents/show/376860___376925
- 40.** Наказ Міністерства у справах ветеранів України «Про Міжвідомчу робочу групу з питань проведення комплексного огляду системи соціального захисту ветеранів війни та членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України» від 27 липня 2022 року № 133: <https://mva.gov.ua/ua/npa/pro-organizaciyu-provedennya-kompleksnogo-oglyadu-sistemi-socialnogo-zahistu-veteraniv-vijni-ta-chleniv-yih-simej-chleniv-simej-zagiblih-pomerlih-veteraniv-vijni-chleniv-simej-zagiblih>
- 41.** Національна рада з відновлення України від наслідків війни // Урядовий портал: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/nacionalna-rada-z-vidnovlennya-ukrayini-vid-naslidkiv-vijni/robochi-grupi>
- 42.** Не екзотика, але й не норма. Як жінки завойовують своє місце в українській армії // BBC News Україна, 13 листопада 2022: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63559446>
- 43.** Невидимий батальйон 3.0. Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні (соціологічне дослідження) / текст та заг. ред. Тамари Марценюк; Інститут ґендерних програм. Київ : б. в., 2021: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/f7fdf340-01af-42a0-9395-72b6d87e3cc2>
- 44.** Невидимий батальйон, фільм, 2017, реж. І. Цілик, С. Ліщинська, А. Горлова: <https://invisiblebattalion.org/mediahub/#films>
- 45.** План моніторингу стану виконання Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325: <https://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/zvit-pro-vikonannya-natsionalnogo-planu-diy-z-vikonannya-rezolyutsii-radi-bezpeki-oon-1325-zhinki-mir-bezpeka-na-period-do-2025-roku.pdf>
- 46.** Портрет ветерана російсько-української війни 2014–2022 рр. // Український ветеранський фонд і Texty.org.ua, липень – серпень 2022: https://veteranfund.com.ua/opportunity/portret_veterana/?fbclid=IwAR2d8X0BZV8jcDyIN38p1q_JpEwruWtTQovYIZmylZ6pXSiOqNX4vnbvV6c
- 47.** Постанова Кабінету Міністрів України «Питання діяльності Міністерства у справах ветеранів України» від 28 листопада 2018 року № 986: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/986-2018-%D0%BF#Text>

48. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення комплексного огляду системи соціального захисту ветеранів війни та членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України» від 10 червня 2022 року № 663:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/663-2022-%D0%BF#Text>

49. Правила прийому до Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського у 2023 році: <https://nuou.org.ua/assets/documents/prav-priyom-nuou-2023.pdf>

50. Президент підписав закон про День захисників і захисниць України // Офіційне інтернет-представництво Президента України, 3 серпня 2021: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-pidpisav-zakon-pro-den-zahisnikiv-i-zahisnic-ukray-69913>

51. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” щодо засад внутрішньої політики у сфері формування державної ветеранської політики» від 15 вересня 2022 року № 8036:

<https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40475>

52. Проект Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція)» від 2 січня 2023 року № 8329: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41104>

53. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Захист прав ветеранів» // Національна рада з відновлення України від наслідків війни, липень 2022: https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62dea20656c3b59c309ba948_%D0%97%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%20%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B2%20%D0%B2%D1%96%D0%B8%CC%86%D0%BD%D0%B8.docx.pdf

54. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Розвиток військово-промислового комплексу» // Національна рада з відновлення України від наслідків війни, липень 2022: https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62dea3e1c3d0757fa4abfe9b_%D0%A0%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BA%20%D0%B2%D1%96%D0%B8%CC%86%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE-чсчсв ыыв%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%83.pdf

55. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Соціальний захист» // Національна рада з відновлення України від наслідків війни, липень 2022: https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62dea412096a8be9a85f2ac1_%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B8%CC%86%20%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82.docx.pdf

56. Пропозиція переходу до цивільного життя // Український жіночий конгрес, 2 грудня 2022: <https://womenua.today/news/ukrayinskym-vijskovosluzhbovtsyam-ta-vijskovosluzhbovytsyam-pered-demobilizatsiyeyu-proponuvaty-mut-programu-perehodu-do-tsyvilnogo-zhyttya-ministerka-laputina/>

- 57.** Рекомендації щодо скорочення ґендерного розриву у доступності послуг для ветеранської спільноти. К. : БО БФ «ССС», 2021: https://sss-ua.org/Library/book/recom_gend.pdf
- 58.** Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року» від 28 жовтня 2020 року № 1544-р: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnogo-a1544r>
- 59.** Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національного плану дій з виконання рекомендацій, викладених у заключних зауваженнях Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок до восьмої періодичної доповіді України про виконання Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок на період до 2021 року» від 5 вересня 2018 року № 634-р: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-go-planu-dij-z-vikonannya-rekomo-zhinok-do-vosmoyi-periodichnoyi-dopovidi-ukrayini-pro-vikonannya-konvenciyi-pro-likvidaciyu-vsikh-form-diskriminaciyi-shchodo-zhinok-na-period-do-2021-roku>
- 60.** Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії впровадження ґендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затвердження операційного плану заходів на 2022–2024 роки з її реалізації» від 20 грудня 2022 року № 1163-р: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-%D1%80#n2>
- 61.** Рус Е., Сулова О. Оцінка ґендерного впливу на сектор безпеки та оборони України 2017 року: https://eca.unwomen.org/sites/default/files/Field%20Office%20ECA/Attachments/Publications/2018/Gender%20Impact%20Assessment%20Ukraine%202017_UA_fin.pdf
- 62.** Сексуальні домагання в ЗСУ: резонансна справа (відео) // Deutsche Welle, 17 липня 2020: <https://www.dw.com/uk/%D1%81%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96-%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%8F-%D0%B2-%D0%B7%D1%81%D1%83-%D1%87%D0%B8%D0%BC-%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%88%D0%B8%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%8C-%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0-%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%BE/a-54222152>
- 63.** Тетяна Остащенко – перша генералка української армії // Повага: кампанія проти сексизму, 25 серпня 2021: <https://povaha.org.ua/tetyana-ostashhenko-persha-generalka-ukrayinskoyi-armiyi/>
- 64.** У 2019 році міжнародному біллю про права жінок CEDAW виповнюється 40 років // Ґендер в деталях, 15 березня 2019: <https://www.genderculturecentre.org/u-2019-roci-mizhnarodnomu-billyu-pro-prava-zh/>
- 65.** Указ Президента України «Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України» від 10 грудня 2008 року № 1153/2008: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008#Text>
- 66.** Указ Президента України «Про присвоєння військового звання» від 24 серпня 2021 року № 427/2021: <https://www.president.gov.ua/documents/4272021-39965>
- 67.** Указ Президента України «Про Річну національну програму під егідою Комісії Україна

– НАТО на 2021 рік» від 11 травня 2021 року № 189/2021:

<https://www.president.gov.ua/documents/1892021-38845>

68. Українська армія є однією з тих, де служить найбільше жінок – Президент // АрміяІнформ, 9 вересня 2022: <https://armyinform.com.ua/2022/09/09/ukrayinska-armiya-ye-odniyeyu-z-tyh-de-sluzhyt-najbilshe-zhinok-prezydent/>

69. Український фільм «Бачення метелика» вийде в кіно навесні // Суспільне Культура, 13 лютого 2023:

<https://suspilne.media/383993-ukrainskij-film-bacenna-metelika-vijde-v-kino-navesni/>

70. Уряд ухвалив проєкт Річної національної програми під егідою Комісії Україна-НАТО на 2022 рік // Урядовий портал, 23 лютого 2022: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-uhvaliv-proekt-richnoyi-nacionalnoyi-programi-pid-egidoyu-komisiyi-ukrayina-nato-na-2022-rik>

71. Збірник інформаційно-методичних матеріалів «Гендерні питання в секторі безпеки». Женева: ДКЗС, ОБСЄ/БДІПЛ, ООН Жінки:

<https://www.osce.org/files/f/documents/a/b/468957.pdf>

72. Черговий секс-скандал у ЗСУ: чи покарають полковника, який домагався підлеглої // 24 канал, 21 січня 2021:

https://24tv.ua/zsu-polkovnika-zvinuvatili-seksualnomu-domaganni-novini-chernigova_n1519214

73. «Чого потребують ветерани?» Український ветеранський фонд Мінветеранів запустив опитування // Український ветеранський фонд, 6 лютого 2023:

<https://veteranfund.com.ua/2023/02/06/opytuvannya2/>

74. Чому ви вбиваєте наших людей? – українські жінки-військові різко поспілкувались з представником Росії в ООН // Голос Америки, 10 травня 2018:

<https://ukrainian.voanews.com/a/un-ukraine-propaganda-/4388043.html>

75. Явних проявів немає, фільм, 2018, реж. А. Горлова:

<https://takflix.com/films/no-obvious-signs>

76. Як українські жінки боронять нашу країну та рятують життя на передовій. 12 вражаючих історій // Elle, 6 грудня 2022: <https://elle.ua/ludi/novosty/yak-ukrainski-zhinki-viyskovi-boronyat-nashu-krainu-ta-ryatuyut-zhittya-na-peredoviy-10-vrazhayuchih-istoriy/>

77. Яна Зінкевич у Конгресі США розповіла про виклики українських ветеранів. Відео // Голос Америки, 11 березня 2020:

<https://ukrainian.voanews.com/a/yana-zinkevych/5325031.html>

78. 26th annual Department of Defense (DoD) report on social representation in the U.S. Military Services. Characteristics of Active Component Accessions Age: https://prhome.defense.gov/portals/52/Documents/POPREP/poprep99/html/chapter2/c2_age.htm

79. Defence key figures – 2022 // French Ministry for the Armed Forces: <https://www.defense.gouv.fr/sites/default/files/ministere-armees/Chiffres%20cl%C3%A9s%20de%20la%20D%C3%A9fense%202021%20UK%20%28pdf%20version%20anglaise%29.pdf>

- 80.** New study finds transgender people twice as likely to serve in military: <https://www.thetaskforce.org/new-study-finds-transgender-people-twice-as-likely-to-serve-in-military/>
- 81.** Representation of women in the Armed Forces // House of Commons Library, December 15, 2021: <https://commonslibrary.parliament.uk/representation-of-women-in-the-armed-forces/>
- 82.** Total number of female military personnel in Italy in 2017, by defense force // Statista, February 24, 2021: <https://www.statista.com/statistics/761265/number-of-female-military-personnel-in-italy-by-defense-force/>
- 83.** VETERANKA на 67-ій сесії комісії ООН зі становища жінок // Жіночий ветеранський рух, 6 березня 2023: https://www.uwvm.org.ua/?p=5633&fbclid=IwAR1avPisqmJVAAWTmpMG-jvayJ_IGNtEQ80yhzs9nrxr44n8Y6-W9Ku71SYo
- 84.** War Brings Ukraine's Women New Roles and New Dangers // New York Times, August 31, 2022: <https://www.nytimes.com/2022/08/27/world/europe/ukraine-war-women.html>
- 85.** Women At War: Ukraine's Female Soldiers Dream Of Freedom, Fight For Survival // Radio Free Europe Radio Liberty, January 26, 2023: <https://www.rferl.org/a/ukraine-war-women-soldiers-female-freedom-survival/32240805.html>

ДОДАТКИ

Додаток А. Запитання до експерток й експертів

Блок 1.

- Як ви оцінюєте загальний прогрес у сфері прав і становища жінок у секторі безпеки і оборони з 2014 року і дотепер? Які позитивні зміни ви б передусім відзначили? Чи є негативні тенденції, які проявилися за цей час?
- Які питання досі потребують активного розв'язання?
- Як повномасштабна війна вплинула на права та становище військовослужбовиць?
- Який міжнародний досвід для покращення становища військовослужбовиць варто втілювати в Україні?
- Чи змінилася і яким саме чином репрезентація військовослужбовиць у медіа з 2014 року?

Блок 2.

- Як ви оцінюєте загальний прогрес у сфері прав і становища ветеранок з 2014 й окремо з 2019 року (від моменту створення Міністерства у справах ветеранів України)? Які позитивні зміни ви б передусім відзначили? Чи є негативні тенденції, які проявилися за цей час?
- Які питання досі потребують активного розв'язання?
- Чи проводиться зараз аналіз потреб ветеранів і ветеранок?
- Чи проводиться зараз оцінювання ефективності послуг, які надаються ветеранам і ветеранкам державними інституціями та громадськими організаціями?
- Чи діє єдина уніфікована база послуг для ветеранів і ветеранок, чи працює «єдине вікно», куди можна звернутися?
- Чи здійснюються освітні заходи з гендерної рівності для організацій, які надають послуги ветеранській спільноті?
- Чи змінилося порівняно з 2014 роком становище ветеранок-матерів?
- Як змінилася репрезентація ветеранок у медіа?

Блок 3.

- Чи є позитивна або негативна динаміка в реагуванні на сексуальні домагання у військовій сфері після того, як цю проблему почали порушувати публічно?
- Чи може ратифікація Стамбульської конвенції вплинути на становище військовослужбовиць з погляду протидії сексуальним домаганням на службі?
- Чи зараз медіа висвітлюють тему сексуальних домагань у ЗСУ та секторі безпеки і оборони загалом? Як саме?

Блок 4.

- Наскільки державна політика щодо безбар'єрності враховує потреби ветеранок?
- Яких жінок зображає український кінематограф у фільмах про війну?
- Який образ військовослужбовиць і ветеранок транслюється в українському кінематографі після 2014 року? Чи простежуються певні зміни за дев'ять років, наприклад між 2014 і 2021 роками? Ці образи більш ідеалістичні чи реалістичні?
- Чим погляд українського кінематографу на військових жінок відрізняється від фільмів, знятих в інших країнах або про інші війни?

Додаток Б. Перелік експерток й експертів, опитаних для дослідження

№	Ім'я	Посада
1	Оксана Павленко	Головна редакторка та засновниця «Divoche media»
2	Наталія Калмикова	Виконавча директорка Українського ветеранського фонду
3	Ольга Гальченко	Менеджерка програми «Громадянська стійкість» Міжнародного фонду «Відродження»
4	Марта Змисла	Координаторка лінії правової допомоги «Юрфем: підтримка», юристка
5	Оксана Григор'єва	Радниця командувача Сухопутних військ Збройних Сил України з гендерних питань
6	Лариса Денисенко	Співзасновниця ГО «Жінки в медіа», співзасновниця ГО «Асоціація жінок-юристок Юрфем»
7	Лариса Кобелянська	Координаторка громадської ради з гендерних питань при МФО «Рівні можливості»
8	Ольга Полякова	Виконавча директорка ГО «Gender Stream»
9	Івона Костина	Учасниця загальних зборів «Veteran Hub»
10	Вікторія Арнаутова	Незалежна гендерна експертка, психологиня; гендерна радниця Командувача Національної гвардії України (2017–2019), гендерна радниця міністра внутрішніх справ України (2019–2020), гендерна радниця Головнокомандувача Збройних Сил України (2020–2021)
11	Експертка 11	Співробітниця міжнародної неурядової організації
12	Катерина Приймак	Співголова Жіночого ветеранського руху
13	Марія Іонова	Народна депутатка України 7, 8 і 9 скликань, співголова МФО «Рівні можливості»
14	Юлія Коваленко	Кінокритикиня, програмерка Міжнародного фестивалю документального кіно про права людини «Docudays UA»
15	Ігор Безкаравайний	Технічний радник Програми реінтеграції ветеранів IREX
16	Євгенія Губська	Директорка Центру реадaptaції та реабілітації ветеранів АТО/ООС «Ярміз»
17	Тетяна Касьян	Виконавча директорка ГО «Точка опори»

НАКО
ТІ УКРАЇНА · TI-DS

Міждисциплінарне дослідження
**НБ 5.0. МОНІТОРИНГ РЕКОМЕНДАЦІЙ
І РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕНЬ ІЗ ЦИКЛУ
«НЕВИДИМИЙ БАТАЛЬЙОН»,**
виконане в межах проєкту НАКО
«Просування ґендерної рівності в ЗСУ»

НЕЗАЛЕЖНА АНТИКОРУПЦІЙНА КОМІСІЯ
м. Київ, вул. Є. Коновальця 34-А, офіс 278

facebook.com/nako.org.ua
www.nako.org.ua